

Είκ. 1. Γενική άποψις της Piazzetta του Άγ. Μάρκου μετά των πεσσών. (Alinari).

ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΤΗΣ ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΟΣ

ΥΠΟ ΜΑΡΙΝΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ

Είς την βορείαν πλευράν της Piazzetta της Βενετίας εύρίσκονται αί γνωσταί παραστάδες της Πτολεμαΐδος (είκ. 1-10, 20), λέγονται δέ ούτω, διότι μετεφέρθησαν εκεί, ως θά ἴδωμεν κατωτέρω, ἐκ τῆς ἐν Φοινίκη Πτολεμαΐδος. Κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν γνώμην εἶναι δείγματα τῆς τέχνης τῆς Ἀντιοχείας τοῦ 6^{ου}, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, αἰῶνος¹.

Οἱ πεσσοί², σχεδὸν ὅμοιοι πρὸς ἀλλήλους, διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν διατήρησιν κατὰ

1 Οὕτως εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ἐγχειριδίων περὶ βυζαντινῆς τέχνης, ἐξ ὧν ἀναφέρω δύο μόνον, O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911, 703-4 ἰδίᾳ ὁμῶς 170: «6^{ου} αἰῶνος, συριακῆς τέχνης», καὶ τὸ νεώτερον τοῦ Ch. Diehl, *Manuel de l'art byzantine*², Paris 1925, 48-9, εἰκ. 16: «5^{ου} αἰῶνος, τῆς τέχνης τῆς Ἀντιοχείας». (Βλ. ἐπίσης *Guide - Joanne* (redigé par J. Mesnil), *Italie du Nord*, Paris 1916, 318, ὅπου ἡ Πτολεμαΐς καὶ ἡ Ἄκη (Acre) θεωροῦνται διάφοροι πόλεις, ἐνῶ εἶναι ἡ αὐτὴ, ἔχουσα κατὰ καιροὺς διάφορα ὀνόματα· βλ. κατωτέρω. Ὡς χρόνος τῆς μεταφορᾶς τῶν εἰς Βενετίαν ἀναγράφεται τὸ 1236, βεβαίως ἐκ τυπογραφικοῦ λάθους ἀντὶ τοῦ 1256. Ὁρθότερον ὁμῶς ἔπρεπε νὰ τεθῇ 1258· βλ. κατωτέρω.

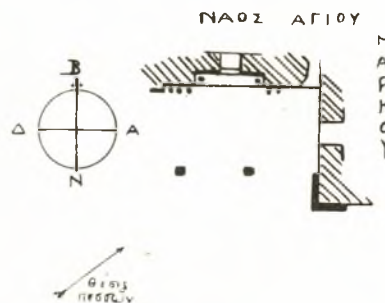
Ἡ περὶ τῶν «παραστάδων τῆς Πτολεμαΐδος» γνώμη ἐπεκράτησε χάρις εἰς μελέτας τοῦ καθηγητοῦ Josef Strzygowski, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσε κατὰ τὰ ἔτη 1902-4. Πρῶτὴ ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον *Antiochenische*

Kunst δημοσιευθεῖσα εἰς τὸ περιοδικὸν *Oriens Christianus*, 2 (1902) 421 κ. ἐξ., ἐπηκολούθησε σχεδὸν συγχρόνως ἄλλη μελέτη τοῦ εἰς τὸ *Jahrbuch der königl. preussischen Kunstsammlungen* 24 (1903) 159 κ. ἐξ. (*Seidenstoffe aus Aegypten im Kaiser - Friedrich - Museum*), καὶ τέλος ἡ εἰς τὴν αὐτὴν ἔπετηρίδα δημοσιευθεῖσα ἔκτενης μελέτη τοῦ ἐξ ἀφορμῆς τοῦ εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου ἀνιδρυθέντος τμήματος τῆς προσόψεως τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Mschatta. *Jhb. d. k. pr. Kunsts.* 25 (1904) 205 κ. ἐξ. (Bruno Schulz καὶ J. Strzygowski, Mschatta). Περὶ τῶν γνωμῶν καὶ ἐπιχειρημάτων τοῦ Strzygowski γενήσεται λόγος κατωτέρω.

2 Ἐπροτίμησα τὸν ὄρον «πεσσός» ἀντὶ «παραστάς» ὡς γενικώτερον. Αἱ διαστάσεις εἶναι αἱ ἐξῆς: ὕψος συνολικὸν 4,98 (κορμὸς 4.01, κιονόκρανον 0.97), πλάτος καὶ βάθος κορμοῦ εἰς τὴν βάσιν 0.99X0.96 (εἰς τὴν κορυφὴν λεπτύνεται κατὰ 0.13), κιονόκρανον εἰς τὴν βάσιν 0.94 εἰς τὴν κορυφὴν 1,03 τὸ δὲ ἀνώτερον ἐπίθημα 1.29.

τὸ ἐξῆς: Τοῦ δυτικοῦ κατεστράφη ἡ βορεία πλευρὰ ἐκ μεγάλης πυρκαϊᾶς τὸ ἔτος 1481¹, οὕτως ὥστε σήμερον νὰ μὴ διακρίνεται τὸ παραμικρὸν ἐκ τῆς ἀρχικῆς διακοσμήσεως (εἰκ. 8), ἥτις ὅμως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, θὰ ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ πεσσοῦ (εἰκ. 5).

Ἀνομοιότητας σημειοῦμεν τὰς ἐξῆς: Εἰς τὰς γωνίας τῶν κιονοκράνων (εἰκ. 2, 3 καὶ 8, 20), μικρὰν παραλλαγὴν τῶν μονογραμμάτων εἰκ. 2, 3, 26 α καὶ γ καὶ κυρίως ἀλλοιώσεις εἰς τὰς ἀναλογίας τῶν πλευρῶν, αἵτινες κοσμοῦνται διὰ ὑδριῶν (βλ. εἰκ. 4, 6, 7 καὶ 9). Κατὰ τὰ ἄλλα οἱ πεσσοὶ εἶναι ὅμοιοι πρὸς ἀλλήλους, ἡ δὲ περιγραφὴ τοῦ ἑνὸς ἰσχύει καὶ διὰ τὸν ἕτερον.

Εἰκ. 1α. Ἡ θέσις τῶν πεσσῶν.

Ἐκαστος πεσσὸς ἀποτελεῖται ἐκ δύο μόνων τεμαχίων ἥτοι ἐκ τοῦ κορμοῦ τοῦ πεσσοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ κιονοκράνου μετὰ τοῦ ἐπιθήματος ἀφ' ἑτέρου. Κιονόκρανον καὶ ἐπίθημα εἶναι ἐπεξεργασμένα ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου (βλ. τοῦτο σαφῶς εἰκ. 8) καὶ ὄχι ἐκ δύο, ὥς θὰ ἐνόμιζε τις ἐκ πρώτης ὄψεως. Εἰς τὸ λάθος τοῦτο περιέπεσαν οἱ πρώτοι μελετηταί των.

Ὁ κορμὸς διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ κάτω φέρει εἰς τὴν κυρίαν μόνον, τὴν νοτίαν σήμερον πλευρὰν, μέγαν σταυρὸν ἐν ἀβαθεῖ ἀναγλύφῳ. Τὰ ἄκρα τῶν κεραίων πλατύνονται, τὸ δὲ κάτω σκέλος τοῦ σταυροῦ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ πεσσοῦ (εἰκ. 3) διχάζεται ἐν εἴδει οὐρᾶς χελιδόνος. Κάτωθεν τῶν σταυρῶν ὑπάρχει σφαῖρα, μεθ' ἧς οὗτοι ἐνοῦνται διὰ λεπτῆς κεραίας. Τοὺς σταυροὺς περιβάλλει πλαίσιον. Αἱ ἄλλαι τρεῖς πλευраὶ (τοῦ κάτω μέρους) εἶναι τελείως λεῖαι. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ φέρει συμμετρικῶς ἐπὶ τῆς προσθίας καὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐπὶ τῶν δύο πλαγίων ἀφ' ἑτέρου τὴν αὐτὴν διακόσμησιν. Παρίστανται οὕτω ἐπὶ μὲν τῆς κυρίας καὶ τῆς ὀπισθεν αὐτῆς πλευρᾶς συμμετρικῶς ἐλισσόμενοι κλάδοι ἀμπέλου (εἰκ. 2, 3 καὶ 5) μετὰ δύο μονογραμμάτων ἐντὸς αὐτῶν, ἐπὶ δὲ τῶν πλαγίων πλευρῶν ἀνὰ μία ὑδρία, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐκφύονται κλάδοι ἀμπέλου ἐξαπλούμενοι ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας κατὰ διάφορον ἐντελῶς τρόπον, περισσότερον ἐλευθέρως (εἰκ. 4, 6, 7 καὶ 9). Τέλος ὁλόκληρον τὸ ἄνω κράσπεδον τοῦ κορμοῦ περιβάλλει λεπτὸς μαίανδρος εἰς σχῆμα Ζ.

Οἱ κλάδοι ἀμπέλου, ἐπὶ τῆς κυρίας καὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς, διαιροῦνται εἰς δύο ὅμοια ὑπεράνω ἀλλήλων κείμενα τμήματα. Τὸ διάκενον φέρει τρεῖς ἀνομοίους ῥόδακας, μεταξὺ τῶν ὁποίων τοποθετοῦνται κατακορύφως ἀνὰ δύο λεπτὰ λογοσειδῆ φύλλα κείμενα κατέναντι ἀλλήλων. Ἐκαστον τῶν μεγαλυτέρων τμημάτων (εἰκ. 10) διαιρεῖται εἰς τρεῖς κατακορύφους ταινίας. Τὸ κέντρον τῆς μεσαίας ταινίας, ἥτις εἶναι κατὰ τι εὐρυτέρα τῶν λοιπῶν, κατέχει μονόγραμμα ἐντὸς κύκλου, τὸ ὅποιον πλαισιοῖ ἄνω καὶ κάτω ἀνὰ ἓν φύλλον ἀμπέλου μετὰ τὴν κορυφὴν πρὸς τὸ κέντρον ἀπὸ τῆς ῥίζης ἑκάστου φύλλου ἐκφύεται μίσχος συμμετρικῶς διχαζόμενος· οἱ μίσχοι τῶν δύο φύλλων ἐνοῦνται ἑκατέρωθεν καὶ σχηματίζουν τὸ πλαίσιον τῆς μεσαίας ταινίας. Αἱ λοιπαὶ δύο ταινίαι κοσμοῦνται διὰ κλάδου ἀμπέλου τετράκις ἐλισσομένου, ἐντὸς τῶν ἑλίκων τοῦ ὁποίου παρίσταται ἐναλλὰξ φύλλον καὶ βότρυς. Ἡ κυρία, (νοτία) πλευρὰ διαφέρει τῆς ὀπισθίας (βορείας) (μόνον φυσικὰ περὶ τῆς διατηρουμένης βορείας πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ πεσσοῦ δύναται νὰ γίνῃ μετὰ βεβαιότητος λόγος ἐνταῦθα (εἰκ. 5), τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ ὄντος, ὥς εἶδομεν (εἰκ. 8), τελείως εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ κατεστραμμένου) κυρίως κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ τελευταία αὕτη δὲν φέρει μονογράμματα, οὐδ' ἔφερε ποτε τοιαῦτα. Ὁ κύκλος ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἐτίθεντο εἶναι κενὸς καὶ λεῖος, οὐδαμοῦ δὲ φαίνονται ἔχνη μεταγενεστέρας τυχὸν ἐξαλείψεως αὐτῶν, εἶναι δὲ συνεπῶς σαφές, ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἱ κύκλοι κατεσκευάσθησαν ἄνευ μονογραμμάτων. Εἶναι δὲ πρὸς τούτοις ἡ βορεία πλευρὰ ἀπλούστερον καὶ κατὰ τι ἀμελέστερον εἰργασμένη, ὥστε πρόκειται προφανῶς περὶ δευτερευούσης πλευρᾶς.

¹ Oriens Christ. 2 (1902) 430.

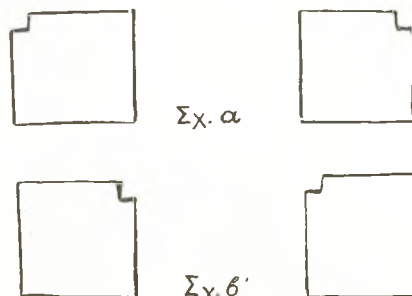

Εἰκ. 2. Δυτικός πεσσός. Προσθήα (νοτ.) ὀψις μετὰ τῶν μονογραμμάτων. Alinari, 20690.

Εἰκ. 3. Ἀνατολικός πεσσός. Τὸ κάτω μονόγραμμα κατεστραμμένον. Alinari, 20689.

Τῶν πλαγίων πλευρῶν (βλ. κυρίως εἰκ. 6) τὸ κάτω μέρος (τοῦ ἀνωτέρου τμήματος) κατέχει ὑδρία, ἐκ τῆς βάσεως τῆς ὁποίας ἐκφύονται ἑκατέρωθεν φύλλα ἀκάνθης. Ἀπὸ τῆς ἐπιμελέστατα ἐν λίαν ἐκτύπῳ ἀναγλύφῳ κεχαραγμένης ἄνευ λαβῶν ὑδρίας ἐκπηδοῦν δύο μεγάλοι κλάδοι ἀμπέλου, φέροντες πρὸς τὰ ἔξω ἀνὰ τρεῖς βότρους καὶ δύο φύλλα διαφόρου μεγέθους ἀναλόγως τοῦ χώρου. Δύο μικραὶ παραφυάδες, βλαστάνουσαι ἐξ ἑκατέρου τῶν κλάδων, ἐνοῦνται εὐθὺς ὑπὲρ τὸ στόμιον τῆς ὑδρίας ἀπολήγουσαι εἰς τρίφυλλον ἀνθέμιον, ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου φύεται μέγα φύλλον ἀμπέλου. Ἄνωθεν τοῦ φύλλου τούτου ἐνοῦνται οἱ κλάδοι, ἐκ δὲ τοῦ σημείου τῆς ἐνώσεως ἀνέρχεται κατακορυφῶς καρπὸς ῥοιᾶς, ἀπολήγων εἰς τριπλοῦν λεπτὸν λογχοειδὲς φύλλον. Αἱ ἀντίστοιχοι πλευραὶ ἑνὸς ἑκάστου πεσσοῦ, αἱ φέρουσαι τὴν διακόσμησιν ταύτην, δὲν ἔχουσι τὰς αὐτὰς διαστάσεις, ἀλλ' ἡ μία εἶναι κατὰ τι στενωτέρα τῆς ἄλλης, οὕτως ὥστε καὶ αἱ ἀναλογίαι τῆς ὑδρίας διαφέρουσι καὶ οἱ βότρουες κρέμονται εἰς μὲν τὰς πλατυτέρας πλευρὰς χαμηλότερον ἑκατέρωθεν τῆς ὑδρίας, εἰς δὲ τὰς στενωτέρας ὑψηλότερον. Αἱ διαφοραὶ αὗται ὀφείλονται εἰς τὴν ὑπαρξίν ὀρθογωνίου γλυφῆς κατὰ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν τοῦ κορμοῦ. Καὶ εἰς μὲν τὸν ἀνατολικὸν κορμὸν ἡ γλυφὴ αὕτη εὐρίσκεται κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν αὐτοῦ γωνίαν, εἰς δὲ τὸν δυτικὸν κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν, ὥστε ἐν κατόψει νὰ ἔχουν τὸ σχῆμα α. Οἱ παλαιότεροι μελετηταὶ συνάγουσιν ὅτι αἱ θέσεις τῶν πεσσῶν ἀντεστράφησαν εἰς γενομένης οἰκοδομικὰς μετατροπὰς κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἡ ἀρχικῇ τῶν πεσσῶν θέσις ἦτο τοιαύτη, ὥστε αἱ γλυφαὶ νὰ εὐρίσκωνται ἡ μία ἑναντι τῆς ἄλλης, ἵνα προσαρμόζηται μεταξὺ αὐτῶν ἡ θύρα ὡς εἰς τὸ σχῆμα β¹.

Εἰκ. 3α. Κάτοψις θέσεως τῶν πεσσῶν.

Ἐὰν ὄντως αἱ ὀρθογώνιοι αὗται γλυφαὶ προωρίζοντο νὰ δεχθοῦν θύρας, τότε εἶναι τελείως ἄσκοπος καὶ ἀκατανόητος ἡ ἐπεξεργασία καὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν, διότι μία τοῦλάχιστον θὰ ἐδέχετο τὸν τοῖχον καὶ θὰ ἦτο ἐπομένως ἀκατέργαστος. Ἐπὶ πλεον αἱ πλευραὶ τῶν παραστάδων καὶ ἡ γλυφὴ ἐπομένως συγκλίνουσιν ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω, προϋποθέτουσαι θύρας τραπεζοειδεῖς, πρᾶγμα δυσκολώτατον, ἂν μὴ ἀδύνατον. Οὕτως ἀποκλείεται ἡ χρησιμοποίησις τῶν πεσσῶν αὐτῶν ὡς παραστάδων θύρας².

Αἱ τέσσαρες πλευραὶ τοῦ κιονοκράνου εἶναι ὅμοιαι (εἰκ. 10). Τὴν βάσιν τοῦ περιβάλλει ἀναλελυμένον ἰωνικὸν κυμάτιον. Ἡ κυρίως παράστασις ἀποτελεῖται ἐκ δύο ὑπερκειμένων ἡμίσεων φύλλων ἀκάνθου, ἐκ τῶν ὁποίων φύονται ὀριζοντίως δύο κλάδοι ἀπολήγοντες κατὰ τὴν γωνίαν τοῦ κιονοκράνου εἰς ἡμίση λεπτὰ φύλλα ἀκάνθου, συσπειρούμενοι προηγουμένως ἀπαξ πρὸς τὰ κάτω. Κατὰ τὸν διαχωρισμὸν τῶν κλάδων φύονται δύο μικρὰ καὶ δύο μεγαλύτερα φύλλα λεπτῆς ἀκάνθου, φέροντα στροβιλίσκον μεταξὺ αὐτῶν. Ἐκ τοῦ κέντρου, ὑπεράνω τοῦ στροβιλίσκου τούτου, κατέρχονται σχηματίζοντες τρίγωνον κλάδοι τέμνοντες κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν τὰ φύλλα τὰ ἐκ τοῦ κέντρου ἐκφυόμενα. Ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ τριγώνου ἐκπηδοῦν τὸ ἐν ὑπὲρ τὸ ἄλλο δύο ζεύγη μικρῶν φύλλων, οἱ δὲ κλάδοι ἐφαπτόμενοι μετὰ τῶν ὀριζοντίων κλάδων ἀπολήγουσιν ἑκατέρωθεν εἰς ἐκφυομένην ἐκ κάλυκος λεπτὴν ἀκάνθον, δις διχαζομένην καὶ φέρουσιν μεταξὺ τῶν φύλλων πρὸς τὰ ἀριστερὰ βαίνοντα στροβιλίσκον. Ἐκάστην πλευρὰν τοῦ κιονοκράνου συμπληροῖ στροβίλος ἑκατέρωθεν τῶν ἀκάνθων τῆς βάσεως. Αἱ γωνίαι ἐμφανίζουσαι μικρὰς διαφορὰς εἶναι ἐσχηματισμέναι ἐκ τῆς ἀπολήξεως τῶν κεντρικῶν κλάδων· μορφοῦνται οὕτω μεγάλα ἢ μικρὰ φύλλα εἰς ἀπλοῦς ἢ συνθετωτέρους συνδυασμοὺς· αἱ ἀνώτεραι κορυφαὶ κύπτουν ἄλλοτε μὲν βαθέως πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 20), ἄλλοτε δὲ ὄχι. Τὸν ἄβακα κοσμεῖ σειρά διχασμένων ἀνθεμίων, φερόντων εἰς τὸ κέντρον σχῆμα ἀμυγδαλοειδές.

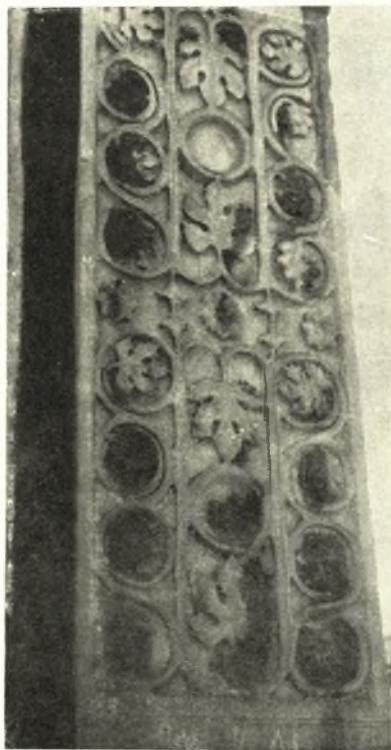
Τὸ ἐπίθημα κοσμεῖται ὑπὸ κυματίου ἀνθεμίων ἐκ πλατέων φύλλων ἀκάνθης, φέρει δὲ εἰς τὸ ἄνω μέρος κόσμημα ὀδοντωτόν. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἐλαφρῶς ἐπικλινὴς κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς.

¹ Or. Christ. 2 (1902) 429.

² Κατωτέρω (ἐν σ. 82) θέλομεν ἶδει ποῖος ὁ ἀρχικὸς αὐτῶν προορισμός.

Εἰκ. 4. Ἀνατολικὸς πεσσός.
Ἀνατολική πλευρά.

Εἰκ. 5. Ἀνατολικὸς πεσσός.
Βορεία πλευρά.

Εἰκ. 6. Ἀνατολικὸς πεσσός.
Δυτική πλευρά.

Εἰκ. 7. Δυτικὸς πεσσός.
Ἀνατολική πλευρά.

Εἰκ. 8. Δυτικὸς πεσσός.
Βορεία πλευρά.

Εἰκ. 9. Δυτικὸς πεσσός.
Δυτική πλευρά.

Εἰκ. 10. Ἀνατολικὸς πεσσός. Anderson, 14.502.

Δύο ειδικὰ βιβλία, ἐκδοθέντα ἀμφότερα κατὰ τὸ 1936, μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῶν πεσσῶν τὰ ἐξῆς: Τὸ ἓν, ὅτι ἡ τέχνη των εἶναι ἀνεπαρκῶς καθωρισμένη¹, τὸ δ' ἕτερον, ὅτι ὁ τόπος τῆς προελεύσεως των εἶναι ἡ Ἀντιόχεια καὶ μάλιστα ὅτι εἶναι δείγματα τῆς τέχνης τῆς πόλεως ταύτης², ἐπειδὴ ἐν τῶν μονογραμμάτων ἐθεωρήθη ὅτι ἀναλύεται εἰς τὴν λέξιν «Ἀντιόχειος», ἡ ἀνάλυσις ὅμως ταύτη δὲν φαίνεται ὀρθή (βλ. κατωτέρω). Ἡ χρονολογία δὲ τῶν πεσσῶν ἐβασίζετο κυρίως ἐπὶ τοῦ παραλληλισμοῦ πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦ Τάκ-ί-μποστάν, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ὡς ἔργον τοῦ ἔτους 600, νῦν ὅμως θεωρεῖται ὅτι ἐξετελέσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 450-75³.

Κατόπιν τῶν ὡς ἄνω ἐκτεθέντων θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς πεσσοὺς ἀνεπιρέαστοι ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωμῶν ἀρχόμενοι τῆς ἐρεῦνης ὑμῶν ἐκ τοῦ τόπου τῆς προελεύσεως των δηλ. τῆς Πτολεμαίδος.

Ἡ Πτολεμαῖς⁴ ἀπὸ τοῦ 638 εἶναι κτῆσις ἀραβική. Τῷ 1104, μετὰ πείσμονα

1 R. Kautzsch, Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jhd., Berlin 1936 (ἐν Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 9), 185... «die berühmten Pfeiler von Acre vor San Marco. Sie sind nur leider auch nicht datiert und ihre Kunst ist noch nicht befriedigend erklärt:» οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Kautzsch εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον χαρακτηριστικοί, καθ' ὅσον γνωρίζομεν τὴν ἐπιμελεστάτην καὶ ἐξονυχιστικὴν ἐρευναν τοῦ συγγραφέως περὶ τῶν κιονοκράνων τῶν χρόνων τούτων.

2 J. Strzygowski, L'ancien art chrétien de Syrie (Étude préliminaire de G. Millet), Paris 1936 p. 23: «Je me suis également occupé de l'art d'Antioche à propos des deux piliers d'Acre dressés aujourd'hui à Venise», p. 24... «les piliers d'Acre, dont les monogrammes semblent démontrer qu'ils proviennent d'Antioche». Βλ. ἐπίσης Strzygowski, Oriens Christianus 2 (1902) 430-1 ἐνισχυμένον μάλιστα ὑπὸ τοῦ Keil, βλ. ἐπίσης B. Z. 12 (1903) 697, ὅπου ὁ ἴδιος ὁ Strzygowski συντόμως ἀναφέρει εἰς τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα τὴν ὡς ἄνω μελέτην του: «Der mächtige orientalische Faktor im Wesen der byzantinischen Kunst war die syrisch-antiochenische Richtung. Es war bisher nur schwer möglich sich eine Vorstellung von dem Kunstgeiste, der vom Erdboden verschwundenen Metropole Syriens, von Antiochien zu machen. Nun suche ich mit Hilfe der Monogramme der beiden Pfeiler von Acre diese Lücke auszufüllen. Damit rückt eine ganze Reihe von Denkmälern in dieses Zentrum». Ἐφιστῶ ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς τελευταίας φράσεως ἢ ὁποῖα δεικνύει ποῖον τὸ κύριον ἐπιχείρημα τοῦ Strzygowski διὰ νὰ κατατάξῃ τοὺς πεσσοὺς εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἀντιοχείας καὶ πῶς δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου θέλει νὰ «δημιουργήσῃ» τρόπον τινὰ τὴν τέχνην ταύτην.

3 K. Erdmann, Das Datum des Tāḳ-I-Bustān, ἐν Ars Islamica IV (1937) 79-97.

4 Ἡ πόλις ὀνομάσθη Πτολεμαῖς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῷ 280 π. Χ. ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ 2ου τοῦ Φιλαδέλφου. Ἐκτοτε τὸ ὄνομα διατηρεῖται μέχρι τοῦ μεσαιῶνος, ἄλλοτε μόνον καὶ ἄλλοτε ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ Ἀκκόν. Συνηθέστερον ὅμως εἶναι τὸ Πτολεμαῖς. Ὀνομάζετο δέ:

Ἑβραϊστὶ Ἀκ-σάφ, ἀραβιστὶ Ἀκκᾶ, ἑλληνιστὶ (ἐκ τῆς ῥίζης ταύτης) Ἀκκόν, εἰς Αἰγυπτιακὰς ἐπιγραφὰς ὡς Ἀκκα, (ΑΚΚΟ). Εἰς ἀσσυριακὰς ὡς Ἀκκοῦ. Πρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου, ὀνομάζεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν Ἀκη, βλ. Στράβωνα σ. 758 καὶ Στέφανον Βυζάντιον ἐν λέξει. Κατὰ μίαν ἄλλην ἐκδοχὴν ἢ διπλὴ ὀνομασία ὀφείλεται εἰς δύο ἀδελφούς βλ. Tafel et Thomas (ἐν Fontes rerum austriacarum II, 13), Wien 1856, 409 σημ. 4 «est civitas binonia: vocatur enim Ptolemais et Accon, eo quod duo fratres»... τὴν αὐτὴν παράδοσιν γνωρίζει καὶ ὁ περίφημος ἐπίσκοπος καὶ χρονγράφος Γουλιέλμος τοῦ Τύρου, Guillaume de Tyr et ses continuateurs, Texte fr. du XIII s., revue et annotée par Paulin Paris. Paris 1879 (Firmin - Didot) I. 369: «L'eu dit que deus freres la fonderent: li uns avoit non Ptolemeus, li autre Acon». Εἰς τὴν πόλιν αὐτήν, ἔκτισεν ὁ Ἡρώδης θέατρον καὶ ἐπὶ Κλαυδίου ἀποκτᾷ τὸ δικαίωμα αὐτοτελείας καὶ ὀνομάζεται Claudia Caesarea. Τὴν ἐπισκέπτεται ὁ Ἀπ. Παῦλος μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα περιοδείαν του. Ἀποκτᾷ ἐνωρίτατα ἐπισκόπους Mansi, Sacrorum conciliorum amplissima collectio II, 1307. III, 568. IV, 1400. 1425, VII, 325, 402, 557. VIII, 1082. XI, 176, ὅπου καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων τούτων, καὶ θπάγεται βεβαίως εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Ἀντιοχείας. Échos d'Orient 10 (1907) 97, 145 ἄρθρον τοῦ S. Vailhé. Ἐχει μεγάλην ἐμπορικὴν κίνησιν λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ λιμὴν τῆς εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων τῆς συριακῆς ἀκτῆς. Grande Encyclopédie française ἐν λ. Acre.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφορῶν ἐπεκράτησε μέχρι σήμερον ἐν τῇ Δύσει νὰ λέγεται St Jean d'Acre, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ, ὅστις ἦτο καθιερωμένος εἰς τὸν Ἀγ. Ἰωάννην. Ἐκ τῆς νεωτέρας ἱστορίας εἶναι γνωστὴ ἡ καταστροφὴ τοῦ Βοναπάρτου εἰς τὸ St Jean d'Acre τὸ 1799, ὅπου ἔλαβον μέρος τινὲς τῶν ἐνδοξοτέρων στρατηγῶν τῆς Γαλλίας: ὁ Kleber, Murat, Bon, Lannes, Reynier. Ἀπωλέσθησαν τότε 4000 ἄνδρες, τὸ ἥμισυ περίπου τῆς στρατιᾶς.

Περὶ σόστερα περὶ Πτολεμαίδος βλ. εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ L. Pirot εἰς λ. Acre ἐν Dictionnaire de la Bible (éd. par Vigoureux), Paris 1895-1912. I, 108-112 καὶ συμπλ. (1928), 38-42 βλ. ἐπίσης ἐνταῦθα ὑποσ. 5 ἐν σελ. 79.

ἀγῶνα, καταλαμβάνεται, πέντε ἔτη μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν Ἱεροσολύμων, ὑπὸ τοῦ Βαλδουίνου τοῦ 1^{ου}, διωκεῖτο δὲ δι' ὑποκομίτων ἐξαρτωμένων ἐκ τῶν βασιλέων τῆς Ἱερουσαλήμ¹. Ἡ σημασία τῆς Πτολεμαΐδος ὁλονὲν ἠϋξάνεν· καταφαίνεται δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ πείσμονος ἀγῶνος πρὸς ἀνάκτησίν της, ὅτε, μετὰ τὴν πανωλεθρίαν τοῦ 1187 παρὰ τὸ Χαττίν, ὁ Χαλίφης τῆς Αἰγύπτου Σαλά-εντ-ντίν, ἀφοῦ πρότερον κατέλαβεν ὅλην σχεδὸν τὴν Συρίαν (Τύρον, Τρίπολιν, Ἀντιόχειαν), καταλαμβάνει τέλος καὶ αὐτὴν τὴν Πτολεμαΐδα. Ἐπὶ τρία ἔτη ἔμεινεν εἰς χεῖρας τοῦ ἰσχυροῦ Σαλά-εντ-ντίν, κατὰ τὸ διάστημα δὲ τοῦτο πολιορκεῖται ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Ἱερουσαλήμ Γουΐδου Ντὲ Λουσινιάν (Guy de Lusignan) τῇ βοήθειά τῶν Πισαίων. Ὁ στρατὸς ἀϋξάνεται τῇ συνδρομῇ ὅλων σχεδὸν τῶν ἱπποτῶν τῶν εὐρισκομένων ἐν Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ, οἱ δὲ Γενουήνσιοι ἔρχονται εἰς ἐπικουρίαν μετὰ στόλου. Εἰς τὴν Πτολεμαΐδα συγκεντροῦνται ὅ,τι μεγαλύτερον καὶ ἰσχυρότερον εἶχεν νὰ ἐπιδείξῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ Εὐρώπη εἰς βασιλεῖς, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν ἐκ τῶν ἐνδοξοτέρων τοῦ Μεσαίωνος. Διὰ τὴν τελικὴν φάσιν τοῦ ἀγῶνος καταφθάνουν ἐκεῖ τὴν 13 Ἀπριλίου τοῦ 1191, ὁ Φίλιππος Αὐγουστος βασιλεὺς τῆς Γαλλίας, τὴν 8 Ἰουνίου, ὁ Ῥιχάρδος 1^{ος} ὁ Λεοντόκαρδος, βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας, πρὸ ὀλίγου δὲ εἶχον φθάσει τὰ ὑπολείμματα τοῦ θρυλικοῦ Φριδερίκου 1^{ου} τοῦ Βαρβαρόσσα. Κατὰ τὸν Ἀραβὰ χρονογράφον Ῥαχίδ-εντ-ντίν, συνεκεντροῦντο κατὰ καιροὺς ὑπὲρ τὰς 600000 ἀνθρώπων (ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν). Εἶναι ἡ μεγαλυτέρα συνάντησις τοῦ χριστιανικοῦ καὶ ἰσλαμικοῦ κόσμου. Τέλος τὴν 13 Ἰουλίου 1191 παραδίδεται ἡ πόλις. Καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ ξύλον τοῦ πραγματικοῦ Σταυροῦ φαίνεται, ὅτι εἶχεν ἀπαγάγῃ ὁ Σαλά-εντ-ντίν εἰς Πτολεμαΐδα, διότι ὁ Φίλιππος-Αὐγουστος τὸ ἀπαιτεῖ μετ' ἄλλων ἀνταλλαγμάτων διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς φρουρᾶς².

Ἐκατὸν ἔτη ἀκριβῶς παραμένει ἡ πόλις εἰς χεῖρας τῶν σταυροφόρων, μέχρι τῆς 13 Ἰουνίου τοῦ 1291. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο φθάνει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἀκμῆς της· γίνεται πρωτεύουσα τῶν σταυροφόρων μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ ἔδρα τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Εἶναι ἔδρα ὅλων τῶν θρησκευτικῶν, πολιτικῶν, στρατιωτικῶν καὶ λοιπῶν ἀρχῶν καὶ κέντρον τῶν περιφήμων σταυροφορικῶν ταγμάτων³.

1 Περὶ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν καὶ τῆς μεταγενεστέρως ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως καθὼς καὶ τῶν λατίνων ἐπισκόπων τῆς πόλεως βλ. ἐν συνδυασμῷ τὰ ἐξῆς: La Quien, Oriens Christianus II, 816. III, 1329-1336. P.-B. Gams, Series episcoporum Ecclesiae catholicae, Ratisbonne 1870, 434 καὶ suppl. 1870-85 Leipzig 1931 (νέα ἐκδόσις εὐρίσκεται ὑπὸ ἐπεξεργασίαν). Du Cange, Les familles d'outre mer, Paris 1869, 646-648. 777-780. Zeitschrift des Deutschen-Palästina Vereins 10 (1887) 1-48 ὅλως ἐξαιρετικῆς ἐπιμελείας ἄρθρον τοῦ R. Röhricht. Eubel, Hierarchia catholica medi aevi, Münster 1898, I, 66 κ.έ. II, 88 κ.έ.

2 Τὴν κατάληψιν καὶ τὴν ἐπακολουθήσαν τρομερὰν σφαγὴν τῶν αἰχμαλώτων περιγράφει εἰς λατινικὸν ποίημα, πλὴν ἄλλων χρονογράφων καὶ ὁ μοναχὸς Ἀῦμαρος, εἰς ζωηρότατον ὕψος. Haymari monachi, De expugnata Accone liber tetrastichus, éd. P. E. D. Riant, Lyon 1866 (εἰς 200 ἀντίτυπα)· ἄλλας ἐκδόσεις βλ. ἐν Potthast, Bibl. I² 571. Ἐκ τοῦ ποιήματος παραθέτομεν ἐνταῦθα δύο τετράστιχα μόνον (204 καὶ 205).

Nam quadris, lapidibus undiaque sublati
Omne jam amiserat robur firmitatis
Columnis et portibus subitus coaptatis
Ruitura funditus, tantum concrematis.
Lapsu turris igitur territi timore,
Pessimo in dubiis rebus suggestore
Turci pertinaciae posito furore,
Civitatem offerunt supplicatum more.

3 Ἡ Πτολεμαΐς καρδιά τῆς χριστιανωσύνης ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἔλκυει καὶ αὐτὸν τὸν Ἀγ. Φραγκίσκον τῆς Ἀσσίζης, ὅστις ἔρχεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος μὲ δώδεκα ἀκολουθοῦντες του καὶ ἐγκαθιστᾷ τοὺς Φραγκισκανοὺς τῆς Παλαιστίνης. Ὁλίγον ἀργότερον ἔρχεται ὁ Βενέδικτος τοῦ Arezzo· εὐρίσκομεν ἐγκατεστημένους τοὺς δομινικανούς κ. ἄλ. Revue de l'orient latin 1 (1893) 526-35 (Bahne) λεπτομερέστερον δὲ ἐν Z. D. P. V. 10 (1887) 1 κ. ἐξ. (ἄρθρον τοῦ Röhricht). Τέλος τὸ 1228 ἔρχεται εἰς Πτολεμαΐδα ὁ Φριδερίκος ὁ 2^{ος} τῆς Γερμανίας καὶ τὸ 1254 ὁ Ἀγ. Λουδοβίκος ὁ 9^{ος} τῆς Γαλλίας.

Τὰ ὀλίγα ταῦτα ἀρκοῦν διὰ νὰ φανῇ ἡ σπουδαιότης τῆς Πτολεμαΐδος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Οἱ Ἴταλοὶ κάτοικοι τῆς πόλεως ταύτης, εἶχον εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον πλῆρες σχεδὸν ἐμπορικὸν δίκτυον, κυρίως οἱ Ἑνετοί, οἱ Γενουήνσιοι, οἱ Πισαῖοι καὶ οἱ Ἀμαλφηνοί, διὰ τῆς ἐπιτηδείου αὐτῶν ἐμπορικῆς πολιτικῆς ἐπεδίωξαν καὶ κατώρθωσαν νὰ λάβουν εἰς χεῖράς των ὅλον σχεδὸν τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς¹, τὰ πλοῦτη τῆς ὁποίας περιεβάλλοντο διὰ φανταστικῆς καὶ ὄνειρώδους ἀξίας. Τῶν κερδῶν τούτων ἐπωφελοῦντο περισσότερον παντὸς ἄλλου αἱ ἰταλικαὶ αὗται πόλεις χάρις εἰς τὰς καταλλήλους ἐνεργείας τῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν συμβουλίων των· καὶ ἐνῶ οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ ναύαρχοί των εἶναι ὀλιγώτερον γνωστοὶ τῶν περιφήμων σταυροφόρων ἀρχηγῶν, δὲν ὑπῆρξεν ἡ συνεισφορά των μικροτέρα. Τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις ἔβλεπον κυρίως ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως, οὕτω δὲ πάντοτε ἐζήτουν καὶ ἐπετύγγανον συμβάσεις διὰ τῶν ὁποίων θὰ εἶχον ἐμπορικὰ προνόμια, ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ ἀγὼν ἀπέβαινεν ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ ἐμάχοντο τότε μετὰ γενναιότητος καὶ εὐφυΐας, μετατρέποντες καὶ αὐτὰ τὰ πλοῖα των εἰς πολιορκητικὰς μηχανάς.

Πόσον ἡ οἰκονομικὴ κυρίως ἄποψις ἐνδιέφερεν αὐτοὺς φαίνεται ἐκ τῶν συμβάσεων, ἃς συνῆπτον· γνωρίζομεν τοιαύτας συμβάσεις πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου², χαρακτηριστικώτερον ὅμως διὰ τὴν πρωτεύουσαν σημασίαν ἣν εἶχον τὰ ἐμπορικὰ των συμφέροντα εἶναι, ὅτι συνῆπτον συμβάσεις καὶ πρὸς τοὺς ἄλλοπίστους μουσουλμάνους³, ἐνῶ τὸ σταυροφορικὸν πνεῦμα εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀκμὴν του. Εἰς τὰς συμβάσεις μετὰ τῶν Κομνηνῶν παρείχοντο εἰς τὰς Ἰταλικὰς πόλεις προνόμια ἀτελείας καὶ πολὺ πλεόν τούτου, δικαιώματα ἐγκαταστάσεως εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Βυζαντινῆς ἐπικρατείας· ἀντὶ τούτων αἱ πολιτεῖαι αὗται ἀνελάμβανον ἄλλοτε μὲν τὴν ὑποχρέωσιν παροχῆς θετικῆς βοήθειας εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἐναντίον ἐχθροῦ (π. χ. τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας), ἄλλοτε δὲ ὑπεχρεοῦντο μόνον νὰ μὴ συμμαχήσουν μετ' ἄλλου (π. χ. τοῦ αὐτοκρ. τῆς Γερμανίας) ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς τὰς συμβάσεις, πλὴν τοῦ στρατιωτικοῦ περιεχομένου περιλαμβάνοντο διατάξεις, διὰ τῶν ὁποίων παρεχωροῦντο τελωνειακὰ καὶ ἐμπορικὰ προνόμια, ἀλλὰ καὶ παροχαί, αἱ ὁποῖαι συνίσταντο κατὰ κανόνα εἰς μίαν ἐκκλησίαν, μίαν συνοικίαν, μίαν ἀγοράν, μίαν ὁδόν, ἓνα λουτρὸν καὶ ἄλλα. Οὕτω ἐγκαθίσταντο εἰς τὴν συνοικίαν ὡς εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν πατρίδα. Αἱ παροικίαι

1 Περὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν πόλεων τούτων εἰς τὸν μεσαίωνα παραμένει ἀκόμη κλασσικὸν τὸ ἔργον τοῦ W. Heyd (τὸ ἐχρησιμοποίησα ἐν τῇ γαλλικῇ ἐπισημειωμένῃ μεταφράσει τοῦ Furcy Raynaud), *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*. Leipzig 1885 2 T.

2 Περὶ αὐτῶν A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, Paris 1932, passim. καὶ π. χ. II, 142, λεπτομερέστερον καὶ πλήρη περὶ τῶν συμβάσεων βιβλιογραφίαν, δι' ἧς δύνανται νὰ εὐρεθῶν τὰ τε κείμενα καὶ ὅ, τι σχετικὸν πρὸς αὐτὰς βλ. παρὰ Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*. München - Berlin 1925, II βλ. π. χ. τοὺς ἐξῆς ἀριθμοὺς 1081 τοῦ ἔτους 1082, οἱ Ἑνετοὶ θεωροῦνται δοῦλοι τοῦ αὐτοκράτορος (Ἀλεξίου), 1365 τοῦ ἔτους 1147 ἐπὶ Μανουήλ, 1370 (ἔτ. 1149) σύμβασις μετὰ τῆς Πίζης,

1499 (ἔτ. 1170) μετὰ τῆς ἰδίας, 1610 (ἔτ. 1192) μετὰ τῶν Γενουηνσίων· ἀναφέρω μερικὰς τῶν συμβάσεων ὡς τὰ ἀσφαλέστερα δείγματα τῆς σπουδαιότητος τῶν ἐμπορικῶν τούτων σχέσεων, αἵτινες ἦσαν συνδεδεμένοι μὲ στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ἐκατέρωθεν ὑποχρεώσεις.

3 Γνωρίζομεν πράγματι ἐμπορικὴν σύμβασιν τῶν Ἑνετῶν μετὰ τοῦ ἐμίρου τῆς Πτολεμαΐδος, χρονολογούμενην ἀπὸ τοῦ 1304, ἥτοι ὀλίγα μόλις ἔτη μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Χριστιανῶν ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης. Βλ. Comte de Mas Latrie, *en Archives de l'Orient latin* 1 (1881) 403 κ. ἐξ. «En continuant à défendre de leur mieux les possessions territoriales et les privilèges commerciaux qu'ils avaient obtenus des princes chrétiens et des souverains musulmans, ils n'eurent plus qu'un but, les profits du négoce».

αὐται κατὰ καιροὺς ἤκμαζον πολύ, συγκεντροῦσαι πολυαρίθμους κατοίκους· γνωρίζομεν μάλιστα πόσον ἐπικινδύνως μεγάλην ἔκτασιν εἶχον λάβει ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἐν Πτολεμαΐδι ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἡ παροικία τῶν Γενουηνσίων, διότι ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, οἱ ὑπὸ ἐξέτασιν πεσσοὶ προέρχονται ἐκ τινος πύργου αὐτῶν. Ἡ Πτολεμαΐς ἦτο ἐκ τῶν σπουδαιότερων πόλεων τῶν σταυροφόρων ἐπὶ τῆς συριακῆς ἀκτῆς καὶ πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Ἱεροσολύμων, λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς, θρησκευτικῆς καὶ στρατιωτικῆς σημασίας ἣν εἶχε, καθ' ὅσον ἀπετέλει τὸ κέντρον τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου ὅλου σχεδὸν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου¹ (εἰκ. 11). Ἐν τῇ πόλει ἤδρευον αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἀρχαὶ ὑπῆρχον δὲ 42 τοῦλάχιστον ναοί, περιεφρουρεῖτο δὲ ἰσχυρῶς ἔχουσα 17 πύλας καὶ 22 πύργους². Ἡ Γένουα, ἡ ὁποία εἶχε διὰ τὸ Τυρρηνικὸν πέλαγος τὴν σημασίαν, ἣν εἶχεν ἡ Βενετία διὰ τὴν Ἀδριατικὴν, ἥσκει ἀπὸ τοῦ 11^{ου} ἤδη αἰῶνος τολμηρὰν ἐμπορικὴν πολιτικὴν ἀνὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν Μεσόγειον³.

Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν σταυροφόρων εἰς τὴν Πτολεμαΐδα ἡ παροικία τῶν Γενουηνσίων καθίσταται πλουσιωτάτη ἔχουσα μεγάλα εἰσοδήματα⁴, ἅτινα μᾶς εἶναι γνωστὰ ἐκ διασωθέντος λεπτομεροῦς καταλόγου⁵. Εἰς τὸν παρατιθέμενον (εἰκ. 12 καὶ 17) παλαιὸν χάρτην τῆς Πτολεμαΐδος, ὅστις παρὰ τὸν πρωτόγονον αὐτοῦ τρόπον κατασκευῆς εἶναι σαφέστατος, διακρίνομεν εὐθὺς εἰς τὸ μέσον τοῦ λιμένος τὴν θέσιν τῶν Ἑνετῶν

1 E. Rey, Les colonies . . . 451.

2 R. Röhricht ἐν Z. D. P. V. 10 (1887) 304.

3 W. Suida. Genua 1906, 5.

4 Arch. de l'Or. lat. 2 (1884) 213 κ. ἐξ.

5 Περὶ Πτολεμαΐδος σύντομον πληροφορίαν βλ. ἐν Grande Encyclopédie fran. ἐν St Jean d'Acre. Πλέον ἐκτεταμένην μελέτην καὶ συγχρονισμένην ἀπὸ βιβλιογραφικῆς ἀπόψεως ἐν Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique (éd. Mgr. A. Baudrillard, A. Vogt. et U. Rouzies) Paris 1912· (λ. Acre) ἀρθρον τοῦ S. Vailhé. Εἰς συμπληρῶσιν τούτων λίαν ἐπιμελὴ ἐργασίαν τοῦ E. Rey, Les colonies francques en Syrie aux XII et XIII siècles, Paris 1883, κυρίως μὲν ἀπὸ τῆς σελ. 451-71 μετὰ τῶν σελ. 462-3 σχέδιον τῆς πόλεως μετὰ τῶν περιχώρων (εἰκ. 11). Δυστυχῶς ἐκ τοῦ σχεδίου δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνῃ πολλά, εἶναι ὁμῶς ὑπὸ κλίμακα, οὕτω δὲ συνδυαζόμενον μετὰ τοῦ ἐν εἰκ. 12 καθίσταται χρησιμώτατον ἰδίως διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀποστάσεων. Περὶ τῆς πόλεως Acre ὁ Rey πολλάκις ποιεῖται λόγον καὶ ἀλλαγῇ τοῦ βιβλίου, ὁ πίναξ ὁμῶς δὲν εἶναι πλήρης· οὕτω παραλείπει νὰ παραπέμψῃ καὶ εἰς τὰς ἐξῆς ἐτι σελ. 4, 8, 70, 71, 114, 115, 197, 198, 204, 217, 222, 224, 230, 231. Τοῦ G. Rey, Étude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre (ἐν Collection de documents inédits sur l'histoire de France publiés par les soins du ministère de l'instruction publique, 1re Série, Histoire Politique), Paris 1871. Δύο σημαντικὰ ἀρθρα τοῦ R. Röhricht, Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens καὶ τὸ προαναφερθὲν Syria sacra καὶ τὰ δύο ἐν Z. D. P. V. 10 (1887) 300-8 (βιβλιογρ. σημ. σελ. 2). Τελοῦς ἡ νεωτέρα μελέτη, καθ' ὅσον γνωρίζω,

περὶ Acre εὐρίσκεται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ C. Enlart, Les monuments des croisés dans le royaume de Jerusalem, Architecture religieuse et civile, Paris 1925-6 II, 2 κ. ἐξ. πίν. 51-7. Περὶ τῶν ἐκάστοτε συμβάσεων τῶν Γενουηνσίων ἐν Historiae patriae monumenta 7, 8 Lieber Jurium reipublicae Genuensis, Augustae Tauriorum (Torino) 1854 κ. ἐξ. ἡ κατάταξις εἶναι εὐκόλος· καὶ ἐν Dölger, Regesten . . . , II. Περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἱταλικῶν πόλεων εἰς τὰς σταυροφορίας βλ. W. Heyd. Histoire du commerce, I, 136 κ. ἐξ. διὰ τὴν βοήθειαν, ἣν θὰ παρεῖχον οἱ Ἑνετοὶ εἰς τὸν Γουδεφρέδον de Bouillon κατὰ τὸ ἔτος 1100 πρὸ τῆς ἀποτυχούσης τότε καταλήψεως τῆς Πτολεμαΐδος, ἐξήτησε δι' ἐκάστην καταληφθεῖσαν καὶ καταληφθησομένην πόλιν παραθαλάσσιόν τε καὶ μὴ τὴν παραχώρησιν μιᾶς ἐκκλησίας, κατάλληλον χώρον διὰ τὴν ἀγοράν, ἐπὶ πλέον δὲ τὸ τρίτον τῆς πόλεως. Ὁ Ταγκρέδος, πρίγκιψ τῆς Ἀντιοχείας παρέχει εἰς τοὺς συμμάχους τοῦ Γενουηνσίου κατάλληλον χώρον ἵνα κτίσουν εἰς τὸ Gibellum. Οἱ Ἑνετοὶ ζητοῦν τὸ 1123 διὰ τὰς καταληφθησομένας πόλεις: Δρόμον, πλατεῖαν, ἐκκλησίαν, λουτρόν, κάμινον, (φούρνον) καὶ ἐλευθερίαν ἀπὸ τῆς πληρωμῆς τῶν φόρων. Ὁ Heyd ἐν σ. 145 λέγει: «Les Genoës contribuèrent à la conquête du plus grand nombre (des villes)» βλ. ἀνάλογα σ. 150, 153, 157 κ. ἄλ. Ὁ Γουλιέλμος τῆς Τύρου ἐν Guillaume de Tyr et ses continuateurs, Texte fr. du XIII s. revue et annoté par Paulin Paris, Paris 1879 II, 373 ἐξ ἀφορμῆς τῆς καταλήψεως τῆς Πτολεμαΐδος τὸ 1104 λέγει τὰ ἐξῆς: Biens tint (ὁ βασιλεὺς τῆς Ἱερουσαλήμ) à Genevois leur convenant (ὑπόσχεσιν), et par desus leur dona de biens dons (πολλὰ δῶρα).

Οἱ Ἴταλοι ἐγκαθιστάμενοι εἰς Πτολεμαΐδα μεταφέρουν τὰς συνηθείας τῆς πατρίδος των. Οὕτω δὲ καὶ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ συνηθειαν ὅπως κτίζουν πύργους ἐντὸς τῆς πόλεως, μεταφέρουν καὶ εἰς τὴν Πτολεμαΐδα, καθὼς μανθάνομεν ἐκ τῶν γραπτῶν πηγῶν¹ καὶ τοῦ χάρτου τοῦ Sanuto (εἰκ. 12). Εἰδικώτερον γνωρίζομεν, ὅτι δύο τοῦλάχιστον πύργοι τῆς Πτολεμαΐδος ἀνῆκον εἰς τοὺς Γενονησίου². Τὸ γεγονός δὲ καὶ μόνον ὅτι εἶναι ἐκτισμένοι ἐντὸς τῆς πόλεως, θὰ ἤρκει νὰ μᾶς πείσῃ ὅτι οἱ πύργοι

οὗτοι εἶναι κτίσματα τῶν Ἰταλῶν καὶ ὅχι τῶν ἐντοπίων προκατόχων τῆς Πτολεμαΐδος, καὶ ἂν ἔτι δὲν εἴχομεν ῥητὰς περὶ τούτου πληροφορίας.

Πῶς ἦσαν οἱ πύργοι οὗτοι δυνάμεθα εὐκόλως νὰ φαντασθῶμεν ἀναλογιζόμενοι ἀπεικονίσεις πόλεων κατὰ τὸν μεσαῖωνα. Παραθέτω δύο εἰκόνας τῆς Γενούης, τῆς καὶ μητροπόλεως τοῦ ἐνδιαφέροντος ἡμᾶς τμήματος τῆς Πτολεμαΐδος. Εἰς τὴν εἰκ. 13

Εἰκ. 13. Πύργος τῶν Embriaci ἐν Γενούῃ.

Εἰκ. 14. Ξυλογραφία τῆς Γενούης (μέσα 15^{ου} αἰῶνος).

φαίνεται ὁ ἔτι καὶ σήμερον σωζόμενος πύργος τῶν Embriaci εἰς τὸ μέσον τῆς πόλεως. Ἡ εἰκ. 14, ἀπεικονίζουσα τὴν Γένουαν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, δίδει σαφῆ τὴν διάταξιν τῆς πόλεως, μετὰ τῶν ἐκκλησιῶν, πύργων καὶ λοιπῶν κτισμάτων³.

Ἀφοῦ λοιπὸν εἶδομεν γενικῶς τὰ τῶν Ἰταλῶν παροίκων, ἐρχόμεθα νῦν εἰς πολεμικὸν ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τῆς μεταφορᾶς τῶν πεσσῶν εἰς Βενετίαν.

1 E. Rey, Les colonies . . . , 4, ὅπου ἀναφέρει τὸ ἐξῆς ἐκ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Hermam Corner. «A Acre notamment on voyait s'élever nombre de ces tours seigneuriales si répandues dans le nord de l'Italie». Τὸ αὐτὸ λέγει καὶ ὁ L. de Mas Latrie, Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, Paris 1861. I, 375... «des tours que les Italiens avaient éle-

vées dans leurs maison suivant l'usage de leur pays».

2 R. Rohricht ἐν Z.D.P.V. 10 (1887) 308. turis: . . . nova Januensium . . . vetus Januensium.

3 Αἱ εἰκ. 13 καὶ 14 ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Frederico Donaver, La storia della Repubblica di Genova, Genova 1913, I παρὰ σ. 96 καὶ 296. Βλέπε ἐπίσης αὐτόθι σ. 176 καὶ II 16.

Ἡ διχόνοια μεταξὺ τῶν σταυροφόρων ἦτο κακόν, τὸ ὁποῖον τοὺς ἐχαρακτήριζεν· ἀπὸ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν βασιλέων μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου στρατιώτου ὑπῆρχον ἔριδες. Αἱ ἐμπορικαὶ πόλεις εὕρισκοντο εἰς διαρκῆ διάστασιν λόγῳ τῆς ἐμπορικῆς τῶν ἀντιζηλίας, τῷ δὲ 1256 ἐκρήγνυται μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Γενουηνσίων αἱματηρότατος πόλεμος, ὁ ὁποῖος διήρκεσε περὶ τὰ 2 ἔτη, εἶχεν δὲ ὡς θύματα περὶ τὰς 20,000 ἀνθρώπων¹. Αἰτία τοῦ πολέμου τούτου ὑπῆρξε βεβαίως καὶ ἐνταῦθα ἡ ἐμπορικὴ ἀντιζηλία, ἰδίως λόγῳ τῆς αὐξανούσης δυνάμεως τῶν Γενουηνσίων, ἀφορμὴν ὅμως ἔδωσε γεγονὸς δευτερευούσης σημασίας, δηλ. τίς τῶν δύο θὰ κατεῖχε τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Σάββα. Ἐνῶ πρότερον κατεῖχον αὐτὴν ἀμφότεροι, τῷ 1256 οἱ Ἑνετοὶ ἐμφανίζονται εἰς τὸν διοικητὴν τῆς Πτολεμαίδος παπικὸν γράμμα, διὰ τοῦ ὁποῖου παρείχεται εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα ὅπως κατέχουν αὐτὴν μόνοι. Οἱ Γενουήνσιοι παρουσίασαν ἄλλο γράμμα διὰ τοῦ ὁποῖου ἐπίσης παρείχεται εἰς αὐτοὺς ἡ αὐτὴ ἐκκλησία. Ἐπηκολούθησαν ἔριδες καὶ ἀντεγκλήσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἐφονεύθη τις, οὕτω δὲ ὁ πόλεμος ἐξεργάγη. Παραλείποντες τὰς λεπτομερείας καὶ ἀμφιταλαντεύσεις τοῦ ἀγῶνος ἐρχόμεθα εἰς τὴν τελικὴν καὶ ἀπόλυτον νίκην τῶν Ἑνετῶν· οἱ Γενουήνσιοι ἐξαφανίζονται σχεδὸν τελείως ἐκ τῆς πόλεως. Ἀπηγορεύθη μάλιστα ὅπως ἔχουν ἀνηρτημένην τὴν σημαίαν των, ὅταν εἰσέρχονται εἰς τὸ ἐξῆς ἐντὸς τοῦ λιμένος τῆς Πτολεμαίδος: Πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐσήμαινε καὶ τελείαν ἀπώλειαν τῶν ἐμπορικῶν των ὠφελημάτων, διότι θὰ εἰσῆρχοντο ὡς ξένοι πλέον εἰς τὸν λιμένα. Θριαμβευτικῶς ὁ νικητὴς Lorenzo Tiepolo μετέφερε ὡς λάφυρα τοὺς ὑπὸ ἐξέτασιν πεσσοὺς εἰς τὴν πατρίδα του Βενετίαν καὶ ἔστησεν αὐτοὺς ἐνώπιον τοῦ Ἀγ. Μάρκου ἐκεῖ ὅπου καὶ σήμερον τοὺς εὕρισκομεν².

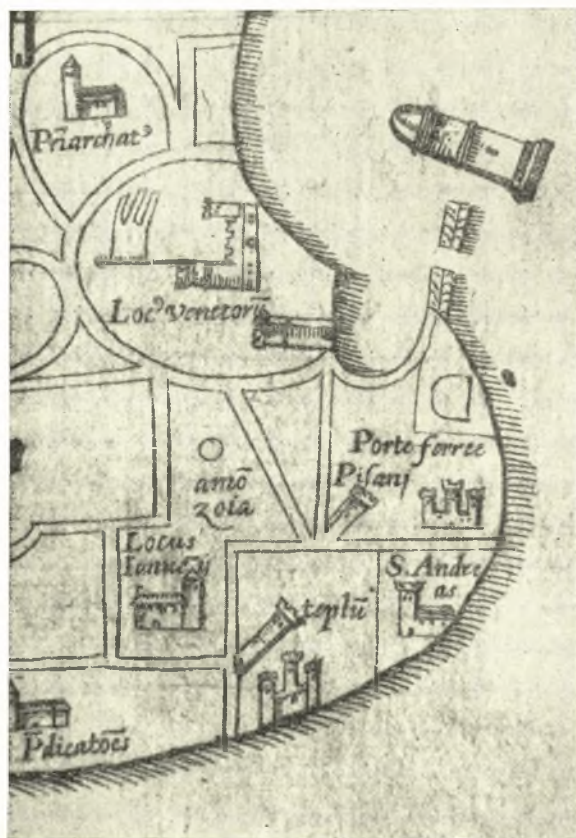
Ἐκ τῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρούσης μελέτης γενομένης περιγραφῆς εἶδομεν ὅτι οἱ πεσσοὶ οὗτοι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἦσαν παραστάδες θύρας, διότι καὶ αἱ τέσσαρες πλευραὶ εἶναι ἐπεξεργασμέναι, ὥφειλον ἐπομένως καὶ αἱ τέσσαρες πλευραὶ νὰ εἶναι ὁραταί: αἱ ὀρθογώνιοι γλυφαὶ εἰς μίαν τῶν γωνιῶν τῶν πεσσῶν, αἵτινες ἐθεωρήθησαν κατασκευασθεῖσαι διὰ νὰ δεχθοῦν θύρας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐχρησίμευσαν εἰς οὐδὲν ἄλλο εἰμὴ εἰς τὸ νὰ δεχθοῦν γωνίαν τοίχου: ἀπετέλουν οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ γωνιαίαν διακόσμησιν κτίσματος. Ὅθεν δέον ν' ἀναζητήσωμεν λύσεις ὡς περίπου εἰς τὰς εἰκ. 15 ἢ 16. Ἡ γλυφὴ ὅμως τοῦ κορμοῦ δὲν ἐπεκτείνεται εἰς τὸ κιονόκρανον· τοῦτο ἦτο ἐλεύθερον καὶ ὁρατὸν πανταχόθεν. Ὁ τοῖχος τὸν ὁποῖον ἐδέχοντο οἱ πεσσοί, ἐξικνεῖτο μόνον μέχρι τοῦ κιονοκράνου, ἦτο δηλ. περίπου 4 μέτρα ὑψηλός. Πρέπει ἐπίσης ν' ἀποκλείσωμεν τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πεσσῶν ἐντὸς κτίσματος (π. χ. ἐκκλησίας) καὶ δι' ἄλλους μὲν

1 L. de Mas Latrie, Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison Lusignan, . . 375. «Des calculs sans doute exagérés, portent à vingt mille le nombre des victimes qu'avait faites cette guerre fratricide».

2 Κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἐπεχειρήθη οἰκοδομικὴ των σύνδεσις μετὰ τοῦ Ἀγίου Μάρκου· κατὰ τὸν 15ον κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ. Δεῖγμα ἀγάτης τοῦ ἐνετικοῦ λαοῦ πρὸς τὰ σύμβολα αὐτὰ τῆς νίκης ὑπῆρξεν ἡ ἐντονος διαμαρτυρία τοῦ ἔτους 1530 ἐξ ἀφορμῆς ἐνὸς νέου σχεδίου ἀρχιτεκτονικῆς συνδέσεως

τῶν πεσσῶν· εἰσακουσθείσης τῆς διαμαρτυρίας οἱ πεσσοὶ ἔμειναν ἄθικτοι. Καὶ ἀργότερον ἔτι ζωγραφεῖται ἡ θριαμβευτικὴ μεταφορὰ τῶν πεσσῶν, εἰς τὴν ὁροφὴν τῆς αἰθούσης τῆς ψηφοφορίας τοῦ Palazzo Ducale ὑπὸ τοῦ Fr. Montemezzano (πίν. 1), ἐνὸς τῶν καλλιτέρων μαθητῶν τοῦ Veronese. Ὁ πίναξ αὐτὸς ἐξωγραφήθη εἰς τὴν νέαν πτέρυγα τοῦ Palazzo Ducale, ἣτις ἀνηγέρθη μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1577 καὶ πάντως πρὸ τοῦ 1609 ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ καλλιτέχνου. Βλ. Thieime - Becker, Allgm - Lexikon d. Bildenden Künstler, ὅπου ἀναφέρεται ὁ πίναξ κακῶς ὡς «ἡ Σφαγὴ παρὰ τὴν Πτολεμαίδα».

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τοὺς μὴ συγχρόνους χρονογράφους, ὅχι ὁμως ὀλιγώτερον ἀξιοπίστους, καθόσον καὶ αὐτοὶ καὶ ἄλλοι πολὺ μεταγενέστεροι, ἐκρησιμοποιοῦν ἀπολεσθείσας καὶ ἀγνώστους ἡμῖν πηγὰς, πιθανώτατα δὲ συγχρόνους πρὸς τὰ γεγονότα.

Εἰκ. 17. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς εἰκόνας 12.

Παραλείποντες ἄλλα χρονικά, ὡς τὸ τοῦ Amadi⁷, ἐρχόμεθα εἰς τοὺς νεωτέρους ἱστορικούς. Ὁ F. Wilken εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν σταυροφοριῶν ἀναφέρει ὅτι μετεφέρθη

1 D. Weber ἐν E. A. Cigogna, Delle Inscrizioni Veneziane, Venezia 1824, 372 «il primo nostro storico quasi contemporaneo»...

2 Andrea Dandolo, Chron. Venetum ἐν Muratori (παλαιὰ ἐκδοσις) XII. 367... in Achon redeuntes cum praeda, locorum eorum, ac Turrim munitissimam dictam *Muzoja* destruxerunt, cunctaque aedificia.

3 Jacobo de Varagine, Chronica de civitate Januensi ἐν Muratori (1726) IX, 49. Sed durante tregua Veneti et Pisani turrim nobilissimam et fortissimam quam Januenses in Acharon aedificaverant, fonditus destruxerunt.

4 J. Villani, Histor. Univer. ἐν Muratori (1728) XIII, 196... disfecero i Veneziani la ruga de Genovesi e una loro bella tura, che si chiamava la Mongioja in Aciri, e recarne delle pietre infino a Venegia essendo loro amiraglio uno da cha Quirino.

5 Amozioia, Mongioja, ὠνομάσθη κατ' ἀναλογίαν τοῦ Mont-joie τῶν Ἱεροσολύμων Βλ. σχετικὰ, R. Röhrich,

Ὁ Βενετὸς Andrea Dandolo, σχεδὸν σύγχρονος¹, τῶν ἀρχῶν δηλ. τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, συμπληρῶν τὰς ἀνωτέρω πληροφορίας, λέγει ὅτι «ὁ κρημνισθεὶς πύργος τῶν Γενουηνσίων ὠνομάζετο Μουζοζοζα²». Ἄλλος ὁ Jacobus de Varagine, Γενουήνσιος αὐτός, γράφει ὅτι «ὁ Πύργος τὸν ὁποῖον οἱ Γενουήνσιοι εἶχον κτίσει ἦτο ὠραιότατος (εὐγενέστατος) καὶ ἰσχυρότατος³» καὶ ὁ Villani, ὅστις γράφει τὸ χρονικόν του Ἰταλιστί, λέγει περίπου τὰ αὐτά⁴. Παρατηροῦντες τώρα τὸν Χάρτην τοῦ Sanuto (εἰκ. 17), βλέπομεν μεταξὺ τῆς συνοικίας τῶν Ἐνετῶν καὶ τῶν Γενουηνσίων στρογγύλον σημεῖον ὀνομαζόμενον «Amozioia⁵» οὕτω καθορίζεται ἀσφαλῶς ἡ θέσις τοῦ κρημνισθέντος γενονατικοῦ πύργου.

Ὁ H. Giblet, τοῦ ὁποίου ἡ ἱστορία δημοσιεύεται τὸ 1647, λέγει ὅτι οἱ πεσσοὶ εὗρίσκοντο εἰς τὴν «αὐλὴν τοῦ νέου πύργου τῶν Γενουηνσίων⁶». Τί εἶδους αὐλὴ ἦτο αὕτη θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Geschichte des Königreiches Jerusalem (1100-1291), Innsbruck 1898, 903 καὶ Revue de l'Or. lat. I (1893) 42 ἄρθρον τοῦ Delaville Le Roulx. Ἡ ἀποψὶς τοῦ Fr. Wilken, ἐν Geschichte d. Kreuzzüge, T. 4 Leipzig 1826, 256, ἐπίσης Beilage 86-90, ὡς πρὸς τὸ ὄνομα φαίνεται ἀπίθανος.

6 Henrico Giblet cavalier, Historia de re Lusignani, Bologna 1647, 142. In trofeo ti tanta vittoria furono condotte à Venetia duo Colonne che si ritrovano nel cortile della nuova fortezza de Genovesi, e si veggono al pressente piantata à canto la chiesa di S. Marco, dov' è la porta delle Palazzo Ducale.

7 Chroniques d'Amadi et de Stambaldi publiées par M. René de Mas Latrie (pr. partie Chr. d'Amadi), Paris 1891. Ὁ Φραγκίσκος Amadi Ἰταλικῆς οἰκογενείας ἀπέθανεν ἐν Βενετίᾳ τῷ (1566), 205 et poi fu ruinata la torre et tutta la sua casa et ruga, con le pietre de la qual portificorono li Pisani et Venetiani le sue rughe.

τμήμα λίθων ἐκ τοῦ πύργου καὶ τῶν οἰκιῶν τῶν Γενουηνσίων εἰς Ἐνετίαν, χωρὶς εἰδικώτερον ν' ἀναφέρῃ τι περὶ τῶν πεσσῶν¹. Σαφέστερον ἐκφράζεται ὁ W. Heyd, λέγων ὅτι ὑπολείμματα τῶν κατεδαφισθέντων εὐρίσκονται ἐν Βενετία², ὁ δὲ E. Rey προσθέτει ὅτι οὐχὶ μακρὰν εὐρίσκετο ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ μοναστήριον τοῦ Ἀγ. Σάββα, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν ὅτι ἐπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τοῦ πολέμου Γενουηνσίων καὶ Ἐνετῶν κατὰ δὲ τὴν περίοδον τοῦ ἀγῶνος, ἐπειδὴ, καθὼς φαίνεται, εὐρίσκετο εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς Ἐνετικῆς καὶ τῆς Γενουηνσίας συνοικίας, ἐχρησίμευσεν ὡς πεδῖον μαχῶν³. Θεωροῦντες περιττὸν νὰ χρονοτριβῶμεν εἰς τὰ ὅσα ἄλλοι⁴ περὶ αὐτῶν λέγουσιν, ἐρχόμεθα εἰς τὸν Röhricht, ὅστις εἶναι ὀλίγον ἀσαφές, διότι ἀναφέρει ὅτι ἐκ τῆς Πτολεμαΐδος προέρχονται καὶ δύο κίονες αὐτοῦ τοῦ Ἀγ. Μάρκου, οἱ περὶ οὓς ὁ λόγος πεσσοὶ καὶ ἄλλα, προσθέτει δὲ ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ Ἀγ. Σάββα, τοῦ πύργου καὶ τῆς ἐξέδρας τῶν Γενουηνσίων⁵. Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι αὐθαίρετος. Ἄν κρίνῃ τις ἐκ τῶν πηγῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ τὰς γνώμας του αὐτάς, φαίνεται ὅτι παρεσύρθη ἀπὸ τὸν G. Weber⁶, ὅστις κατείχετο ὑπὸ τῆς ἐμμόνου ἰδέας ὅτι οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ προήρχοντο ἐκ τοῦ Ἀγίου Σάββα, ἥθελε δὲ διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ ἀναλύσῃ τὰ μονογράμματά των. Ἡ γνώμη ὅτι οἱ πεσσοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἀγίον Σάββαν εἶναι παραδόξως ἔτι καὶ σήμερον διαδεδομένη⁷. Τὴν αὐθαίρετον ταύτην γνώμην τοῦ Weber, στηριζομένην ἐπὶ χειρογράφου χρονικοῦ τοῦ Scivo, ἀνεσκέυασεν ἀπολύτως ὁ Saccardo. Ἀποδεικνύει δηλ. ὁ Saccardo ὅτι ὁ Weber κακῶς ἐνόησεν τὸν Scivo, ἢ μᾶλλον ὅτι ἠθέλησε νὰ τὸν ἐρμηνεύσῃ κακῶς, διότι ὁ Scivo ῥητῶς λέγει ὅτι ἦσαν παραστάδες μιᾶς πύλης τῆς Πτολεμαΐδος. Ἀναφέρει δὲ ὁ Saccardo καὶ ἄλλο χειρόγραφον χρονικὸν τοῦ Daniele Barbaro τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, τὸν ὁποῖον σαφῶς ἀναφέρει ὅτι οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ ἦσαν τμήμα τῆς Mouzoja⁸, δηλ. τοῦ πυλῶνος (bocca) τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους.

1 Fr. Wilken, *Gesch. d. Kreuzzüge*, Lpzg. 1832, 397-8... Ὁ ἐν ὑποσημ. 38 ἀναφερόμενος Hugo Plagon εἶναι κατὰ τὸν Wilken ὁ συνεχιστὴς τοῦ Γουλιέλμου τῆς Τύρου (Hugo Plagon, *Contin. gallica histor. Guil. Tyrii* ἐν Edm. Martene et Urs Durand, *Collect. Ampl. T.V.*).

2 W. Heyd, *Histoire du commerce du levant au moyen-âge*, tr. fr. F. Raynaud, 1885, I 350.

3 E. Rey, *Les colonies* . . . 465. La tour fortifiée des Genoïs, était nommée turris Muzoia ou Amuzoia;... C'est de ce même côté qu'étaient le monastère et l'église de St-Saba, que se disputèrent les armes à la main les Genoïs et les Vénitiens, et qui furent attribués par le pape Alexandre IV à ces derniers.

4 L. de Mas-Lataie, *Histoire de l'île de Chypre* . . . Paris 1861. I. 375 καὶ E. A. Cigogna, *Delle Inscr. venez. ἐν θ' ἀνωτ.* 251 διὰ τὸν Giblet βλ. ὑποσ. 6 σ. 84.

5 R. Röhricht, *Gesch. d. Köngr. Jer.* . . . 903. Die Säulen in der Südecke der Sanct-Markus-façade nach der Piazzetta hin und zwei dicht dabei stehenden Säulen, sollen aus S. Sabas, dem Thurme und der Loge der Genuesen Accons herkommen.

6 Bl. *Epistola di Giov. Dav. Weber ad E. A. Cigogna* ἐν E. A. Cigogna, *Delle Inscrizioni Veneziane*, Venezia 1824, I, 369-90 ἐν σ. 379 «Vennero pertanto tratta

dall'abbatuta chiesa di san Saba due colonne (Chron. Scivo f. 89 trg.), (τὸ χρονικὸν ἀνήκει εἰς τὸν 17^{ον} αἰῶνα· τὸ χειρόγραφον εἶχεν ἀριθ. 819, σήμερον δὲ ἀριθ. 1338 εὐρίσκεται νῦν εἰς τὸ Museo Civico Correr) quadrate di marmo che ne sostenevano una parte dell'ingresso.

7 L. V. Bertarelli, *L'Italie en un volume*, Milan 1932 (Guide Bleu) p. 120.

8 G. Saccardo, in *Archivio veneto* 34 (1887) 287. «Prescindendo dallo Scivos, scrittore del seicento, vi sono cronache anche del secolo XV, che ne discorrono in lungo e in largo, come vedremo . . . Il Weber deve aver certo la testa scaldata del significato sacro dei monogrammi, e diede perciò falsa interpretazione alle parole dello Scivos . . . cito Scivos nel codice e alla pagina citati dal Weber: «Lorenzo Tiepolo fece anco caricar sopra d'una galera due colonne che erano intagliate a fogliami, quale furono le *balestrade d'una porta di Acre*». Balestradi in dialetto antico erano gli stipiti di una porta. σ. 290. Fra il generale silenzio sorge la cronaca del cinquecento attribuita a Daniele Barbaro che come vox clamantis in deserto dice chiaro e tondo il fatto suo. Tutto il successo dei veneziani è da essa narrato con singolare chiarezza, . . . Distrutta che ebbe il Tiepolo la «Monzoia fino dai fon-

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι οἱ πεσσοὶ προέρχονται ἐκ τοῦ πυλῶνος (bocca) τοῦ πύργου, τὸν ὅποιον ἔκτισαν οἱ Γενουήνσιοι· πῶς ἦτο ὁ πυλὼν τοῦ πύργου τούτου καὶ πῶς συγχρόνως εὐρίσκετο εἰς παραθαλάσσιον μέρος θὰ καταστῇ φανερόν ἐκ τῶν κατωτέρω.

Αἱ Ἱταλικαὶ πόλεις διὰ τῶν προνομίων, τὰ ὅποια ἐλάμβανον εἶχον συνήθως τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦν ἰδίᾳς ἀποβάθρας (scala)¹. γνωρίζομεν ἐπίσης ὅτι εἶχον ἰδίαν ὁδὸν (ἐγένετο ἡδη περὶ αὐτῶν λόγος). Αἱ ὁδοὶ ἤρχιζον ἐκ τῶν θαλασσίων τειχῶν, τὰ ὅποια διηνοίγοντο πρὸς τὰς ἀποβάθρας. Πρὸ τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ ὑπῆρχε πυλὼν τοιοῦτος πυλὼν θὰ ἦτο καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος bocca. Οὐχὶ μακρὰν τοῦ τείχους ὑπῆρχε καὶ ὁ πύργος (Μουζοῖα), ἐξ οὗ ἡ ὀνομασία τοῦ πυλῶνος· (βλ. ἀναπαράστασιν εἰκ. 18). Πῶς ἦτο ὁ λιμὴν τῆς Πτολεμαίδος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δυνάμεθα νὰ τὸ φαντασθῶμεν τῇ βοηθείᾳ παλαιᾶς ξυλογραφίας (εἰκ. 14), ὅπου σαφῶς διακρίνονται ἀποβάθραι, πύργοι κ. λ., πλὴν δ' ἄλλων καὶ πυλῶν (εἰς τὴν σύμπτωσιν τῶν δύο βελῶν). Συνδυάζοντες νῦν τὸν χάρτην τοῦ Rey² εἰκ. 11 καὶ τὸν τοῦ Sanuto εἰκ. 12 καὶ 17 παρατηροῦμεν ὅτι τὸ κοίλωμα τοῦ λιμένος ἐν Sanuto ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ D τοῦ Rey καὶ ὅτι ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μέχρι τῆς θαλάσσης (σημείου α εἰς τὴν εἰκόνα 11) εἶναι περίπου 250 μέτρων, ἐπομένως ἡ ἀπόστασις μεταξὺ πύργου καὶ λιμένος εἶναι περίπου 100 μέτρων καὶ τοῦτο ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ χάρτης τοῦ Sanuto εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Ὁ πύργος ὅμως ἦτο πλησιέστερον πρὸς τὸν λιμένα, διότι οὕτω μόνον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγήσουν οἱ Βενετοὶ τὸ ὕδωρ ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ κατεδαφισθέντος πύργου, ὡς ὁ Cafarro μᾶς πληροφορεῖ (ὑποσ. 3 σελ. 83) καὶ νὰ εἴπουν εἰρωνικῶς «turris januensium navigat» νὰ δύνανται δὲ νὰ ὀδηγοῦν ἐπὶ τῶν θεμελίων καὶ «βάρκας» (barcas possuisse dicuntur). Τέλος ἕτερος χάρτης εὐρισκόμενος εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ³, τὸν ὅποιον ἐχρησιμοποίησεν ὁ Rey, σημειοῖ φαίνεται τὸν πύργον τῶν Γενουηνσίων παρὰ τὴν θάλασσαν. Λόγῳ δὲ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πύργου καὶ τῆς ἰδίας ἀσφαλῶς τοιχοδομίας πυλῶνος, τείχους καὶ πύργου, ἐφαίνετο, ἰδίᾳ διὰ τὸν ἐκ θαλάσσης ἐρχόμενον, τὸ ὅλον ὡς ἐν σύμπλεγμα. (βλ. εἰκ. 18).

Καὶ νῦν ἐρωτᾶται εἰς ποῖον σημεῖον ἀκριβῶς εὐρίσκονται οἱ πεσσοί; ὁ συνδυασμὸς τῶν εἰκόνων 15, 16 καὶ 18 δίδει τὴν πιθανωτέραν καθ' ἡμᾶς λύσιν τοῦ προβλήματος. Δεδομένου ὅτι οἱ πεσσοὶ οὗτοι ἀποτελοῦν μοναδικὸν παράδειγμα λόγῳ τῆς κατακορύφου γλυφῆς, εἶναι δύσκολον νὰ καθορίσωμεν ἄλλως τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, καθ' ὅσον ἐλάχιστοι πυλῶνες ἔχουν μέχρις ἡμῶν διασωθῇ. Περὶ τοῦ πῶς θὰ ἦτο ὁ πυλὼν δυνά-

damenti» fece «levare le balestrate della porta del detto castello e un pezzo d'una colonna di porfido». Quindi «se ne ritornò vittorioso, fece come per trofeo, in memoria della vittoria conseguita, drizzare nella Piazza di S. Marco, le due balestrate della bocca della Monzoia» (Bibl. Marciana d. VII, Cod. 42, c. 207-208) Si tratta dunque di una porta non di chiesa, non di palazzo, ma addirittura di castello, di fortezza. Ma il Barbaro precisa ancora meglio qual porta era questa. Di fatti la chiama in fine la *bocca della Monzoia* questa parola *bocca* mi dà l'idea di un portone molto grande,

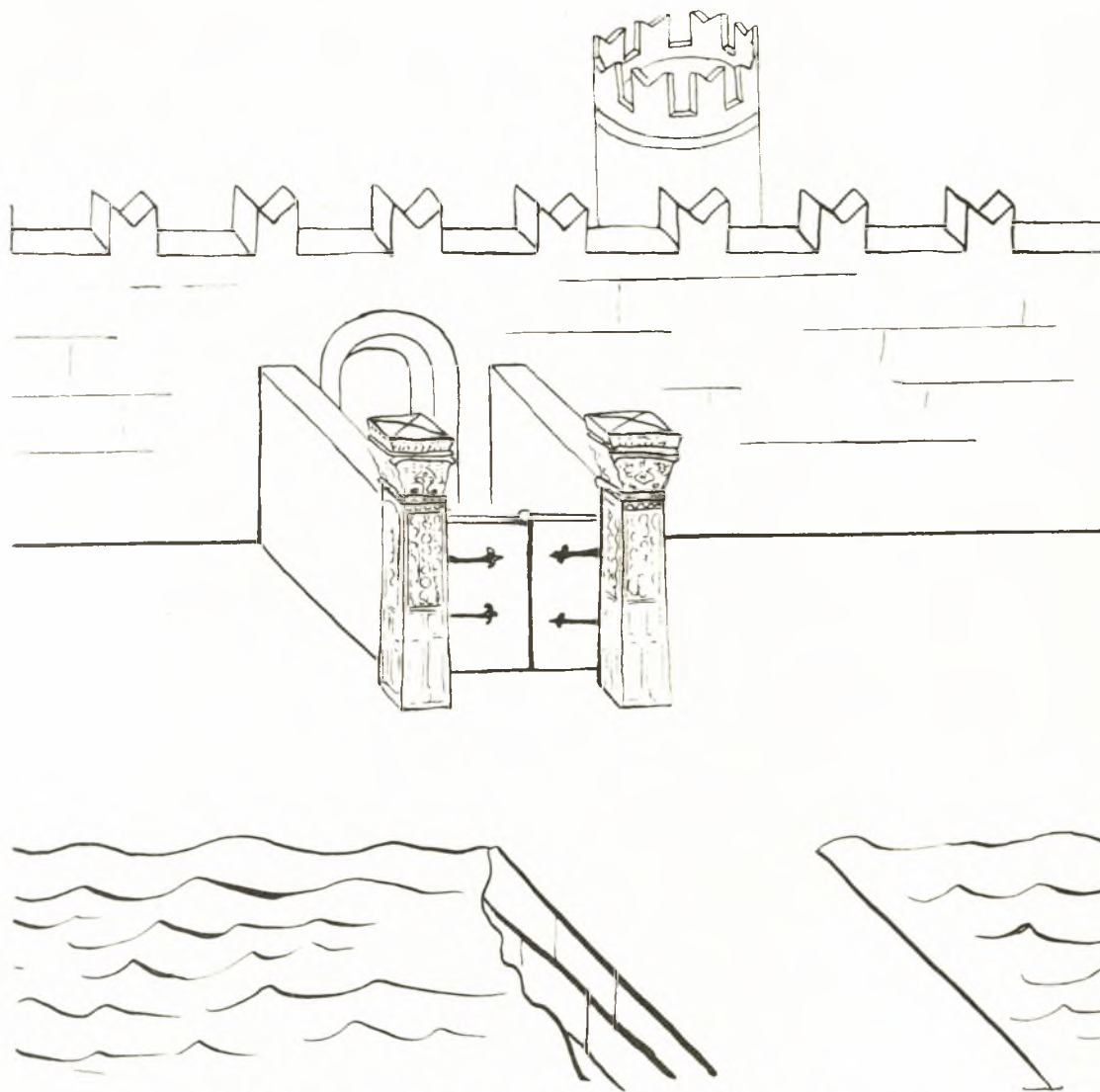
e ancora del primo portone che conduceva dal l'esterno alla torre, . . . Io vedo quella *bocca*, la porta che chiudeva il muro di cintra della fortezza, non già porta della fortezza istessa.

1 Προχέως παρὰ Α. Α. Vasiliev, Histoire de l'empire byzantin, tr. fr. Paris 1932 II, 63.

2 E. Rey, Les colonies . . . μεταξύ 462-3.

3 E. Rey, Les colonies 457 . . . nommé (ὁ χάρτης τοῦ Βατικανοῦ) *tour des Genoïs* les deux saillants les plus rapprochés de la mer.

μεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τῶν ὀλίγων παραδειγμάτων, ἅτινα ἐσώθησαν μέχρι σήμερον, τὴν δὲ εἰκόνα δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν τῇ βοήθειᾳ παλαιῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων¹. Οὐδὲν ὅμως παράδειγμα πυλῶνος γνωρίζομεν τὸ ὁποῖον ἐκοσμεῖτο διὰ τοιούτων πεσσῶν. Ἐπὶ ἐνὸς διασωθέντος πυλῶνος θέλω ἐπιστήσει ἰδιαίτερος τὴν

Εἰκ. 18. Ἀναπαράστασις τῆς εἰκονιζομένης ἀρχικῆς θέσεως τῶν πεσσῶν.

προσοχήν, διότι δι' αὐτοῦ καθίσταται εὐνόητον τὸ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ προσαρμοσθοῦν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὥς οἱ ὑπὸ ἐξέτασιν πεσσοί, πρὸς τι κτίσμα. Πρόκειται περὶ

1 Βλ. π. χ. τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως Albeck (ἀργότερον Geroldseck) Κατὰ χάραγμα τοῦ 16ου αἰῶνος ἐν Pinder, Deutsche Burgen, Königstein-Lpzg. 1913 προσθ. πίν. 2. Ἐπίσης τὴν εἴσοδον τοῦ φρουρίου Leuchtemberg, περὶ τὸ 1300 ἐν K. Gröber, Oberfälzische Burgen und Schlösser, Augsburg 1925 19 κάτωψιν ἐν σ. 90. Τὴν εἴσο-

δον τοῦ φρουρίου Rüdelsburg an der Saale αὐτόθι σ. 229.

Χειρόγραφα ἐλήφθησαν μόνον ἰταλικά ὑπ' ὄψιν, ἀναφέρω δὲ δύο, ἅτινα βλ. ἐν Paolo d'Ancona, La Miniatura Fiorentina, Firenze 1914 I ἐκ φλωρεντινῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθ. Med-Laur. Cod. Ashb 451 et Cod. Plut, 66.

τοῦ πύργου τῶν Scaligeri τῶν ἡγεμόνων τῆς Βερόνας, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται εἰς τὸ Sermione παρὰ τὴν λίμνην Garda εἰκ. 19¹. Οὕτω περίπου δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν καὶ τὴν εἴσοδον τῆς Πτολεμαίδος, δηλ. μικρὸν πυλῶνα καὶ παρ' αὐτὸν τοὺς πεσσούς, οἱ ὁποῖοι οὕτω κυρίως θὰ ἐτόνιζον τὴν εἴσοδον². Πρὸς ἐπιρρώσιν τῶν ἀνωτέρω ἔρχονται καὶ πάλιν οἱ χρονογράφοι, οἱ ὁποῖοι λέγουν τὰ ἑξῆς: Τὸ χρονικὸν τοῦ Scivo³ «quale (δηλ. colonne) furono le balestrade d'una porta di Acre» ὁ Saccardo ἐξηγεῖ ὅτι Balestrade εἰς παλαιὰν διάλεκτον σημαίνει παραστάδας θύρας. Ἐπίσης ὁ Caffaro⁴ λέγει

Εἰκ. 19. Εἴσοδος τοῦ φρουρίου τοῦ Sermione.

«de lapidibus turris et portas turris Venecias abduxerunt», φαίνεται μάλλον πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ παραστάδων ἢ περὶ φύλλων θυρῶν. Εἶδομεν ἐπίσης τι λέγει ὁ ἀξιόπιστος Daniele Barbaro⁵. Τὸ χρονικὸν τέλος τοῦ Foscari⁶ ἀποσαφηνίζει ὀριστικῶς

1 Otto Pipper, Burgenkunde, Bauwesen und Geschichte der Burgen, München - Leipzig 1905² 503. ἤρχισε νὰ κτίζῃται ἀπὸ τοῦ 1260, προσθῇ καὶ ἐγένοντο μέχρι τοῦ 1387, εἰς τὴν εἰκ. 19 (κατὰ φωτογρ. τοῦ συγγραφέως) διακρίνεται ἡ παλαιὰ εἴσοδος τοῦ φρουρίου.

2 Διὰ ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ἰδέα ὅτι τυχὸν οἱ πεσσοὶ ἀνήκον εἰς πυλῶνας, οἵτινες κατεσκευάσθησαν εἰς ἐποχὴν βυζαντινῆς ἢ ἀραβικῆς κυριαρχίας, ἀναφέρω τὰ κατωτέρω παραδείγματα ἐξ αὐτῆς τῆς Συρίας, ἃτινα σαφῶς καταδεικνύουν, ὅτι ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τῶν πυλῶνων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπέκλειε τὴν χρησιμοποίησιν τοιούτων τινῶν πεσσῶν. Ἀναφέρω λοιπὸν πρῶτον δύο χρονολογημένα παραδείγματα τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν συνήθως ἐχρονολογοῦντο οἱ πεσσοὶ (τοῦ 6ου δηλ. αἰῶνος) 1) Τὴν εἴσοδον τοῦ φρουρίου εἰς τὰ Barraks τῆς περιφερείας Il Anderin χρονολ. 558 (H. C. Butler, Syria (Publication of the Princeton University archeological Expeditions to Syria in 1904-5 and 1909), Leyden, 1920. Div, II, Sec B. Πίν. VIII. Κεἰμ. 50). 2) Τὸ φρούριον τὸ

ὀνομαζόμενον σήμερον Stabl - Antar (χρονολ. 577-8). (Butler ὡς ἄνω πίν. XI, κεἰμ. 63 κ. ἑξ.) δεύτερον δὲ ἕτερα δύο παραδείγματα ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς. 1) Τὴν εἴσοδον τοῦ περιτειχίσματος τοῦ ἀνακτόρου τῆς ἐρήμου Kuseji Amra (χρονολ. 711) (A. Musil, Kuseji - Amra, Wien 1902). 2) Τὴν εἴσοδον τοῦ ἀνακτόρου Mschatta (χρονολ. 741) (Jhb. d. K. preus. Kunstsammlung 25 (1904) Πίν. VII διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. K. A. Creswell, Early Muslim Architecture, Oxford 1932, 390 κ. ἑξ.

3 Βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 8 σελ. 85.

4 Βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 3 σελ. 83, διότι ἂν ἐπρόκειτο περὶ φύλλων θυρῶν ἀσφαλῶς θὰ ἦσαν σιδηρόφρακτοι καὶ ἴσως νὰ διετηροῦντο κάπου εἰς Βενετιάν ἢ τοῦλάχιστον εἰς τὴν μνήμην τῶν Βενετῶν, ἀλλ' οὐδεὶς οὐδὲ ἄλλος χρονογράφος ποιεῖται περὶ θυρῶν λόγον.

5 Βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 8 σελ. 85.

6 Ὁ Cigogna ἐν χειρογράφῳ ἐμελέτησεν. Cigogna ἐνθ' ἀνωτέρω 251 καὶ ἑξ.

τὰ πράγματα· διότι «dice (τὸ χρονικὸν) che fiancheggiavan la porta maggiore della città di Acri» λέγει δηλ., ὅτι, ἦσαν τοποθετημέναι ἐκατέρωθεν τῆς μεγάλης πύλης τῆς πόλεως Πτολεμαΐδος. Ἐκ τῆς ἐκφράσεως μάλιστα ταύτης καταφαίνεται ὅτι δὲν ἦσαν μὲν αἱ κυρίως παραστάδες δηλ. τὰ τμήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίζονται τὰ φύλλα τῶν θυρῶν, διότι τοῦτο ἦτο ἀδύνατον διὰ τεχνικοὺς λόγους, ὡς ἐδείχθη καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρούσης μελέτης, ἦσαν ὅμως διακοσμητικοὶ πεσσοὶ παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς πύλης.

Κατόπιν πλέον τούτου μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι οἱ πεσσοὶ ἦσαν τοποθετημένοι περίπου ὡς εἰς τὰς εἰκ. 15 ἢ 16¹ ὅτι δηλ. οἱ πεσσοὶ οὗτοι προέρχονται ἐκ τοῦ προτύλου τῶν Γενουηνσίων καὶ ὅτι κατεσκευάσθησαν δι' αὐτὸ² ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὅμως δὲν δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν πρὸ τοῦ 1104, ἔτους, καθ' ὃ κατελήφθη ἡ Πτολεμαῖς ὑπὸ τῶν σταυροφόρων. Ἰδωμεν νῦν εἰς ποῖα συμπεράσματα θὰ μᾶς φέρῃ ἡ ἐξέτασις τῆς τε τέχνης καὶ τῶν μονογραμμάτων τῶν πεσσῶν.

Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ

Εἶναι δύσκολος ἡ ἑρμηνεία τῆς τέχνης τῶν πεσσῶν, διότι οὐδὲν ἔργον παράλληλον ἢ ἔστω καὶ ἐλαφρὰς ὁμοιότητας ἔχον πρὸς τὰ ἐν λόγῳ γλυπτὰ εἶναι γνωστόν· ὡς ἐκ τούτου ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τῶν θὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ἀναλύσεως ἐνὸς ἐκάστου στοιχείου.

Ἡ τέχνη τῶν ὀφείλει νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς γενικωτέρας κατευθύνσεις, αἵτινες εἶναι διάφοροι ἢ μία τῆς ἄλλης, ἐμφαίνει δὲ ἐκάστη ἄλλοιαν καλλιτεχνικὴν σύλληψιν ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ γλυπτικοῦ διακοσμητικοῦ στοιχείου. Ἡ μία ἐκ τῶν κατευθύνσεων τούτων ἐκδηλοῦται εἰς τὸν κορμόν, ἡ ἄλλη εἰς τὸ κιονόκρανον καὶ ἡ τρίτη εἰς τὸ ἐπίθημα.

Ἐξεταστέον πρῶτον τὸ κιονόκρανον: Τὸ τμήμα τοῦτο εἶναι τὸ ὀλιγώτερον καλῶς ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως εἰργασμένον (π. χ. κλίσις καὶ ἀνωμαλίας τοῦ ἄβακος εἰκ. 10), καὶ δεικνύει στενόχωρον καὶ δεσμευμένην διάταξιν τοῦ σχεδίου· δὲν ὑπάρχει οὔτε ὀργανικὴ οὔτε τεκτονικὴ ἐνότης· πλατύτερα καὶ στενότερα φύλλα ἐναλλάσσονται ἀνευ λόγου πείθοντος περὶ τοῦ ἀναγκαίου τῆς τοιαύτης ἐναλλαγῆς· ὁ γλύπτης φαίνεται ἀνεξέλικτος εἰς τὴν τέχνην ταύτην· ἀποφεύγει τὴν ἐλευθέραν καὶ μεγάλην γραμμὴν, καὶ τὸ κενὸν (horror vacui), διότι τίνα ἄλλον σκοπὸν ἐκπληροῦσιν οἱ κάτω στρόβιλοι, εἰ μὴ τοῦ νὰ πληρώσωσιν κενόν, τὸ ὅποῖον ἄλλως ἤθελε δημιουργηθῇ;

Εἴπομεν ὅτι ἡ τέχνη τοῦ κιονοκράνου δεικνύει ἀνεξέλικτον τεχνίτην, ἴσως ἀκριβέστερα θὰ ἦτο ἡ διατύπωσις, ἂν ἐλέγετο ὅτι στερεῖται παραδόσεως εἰς τὴν τέχνην ταύτην, διότι εἶναι ἐμφανὴς ὁ δανεισμὸς ὠρισμένων στοιχείων ἐξ ἄλλης τέχνης καὶ δὴ τῆς ζωγραφικῆς, σαφέστερον δὲ ἐκδηλοῦται τοῦτο εἰς τοὺς ἄνωθεν τοῦ μεσαίου στρόβιλου

1 Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις σχηματίζεται αὐτὴ «cortile», περὶ τῆς ὁμιλεῖ ὁ Giblet ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω. Ὡς πρὸς τὸ δυνατόν τῆς τοποθετήσεως τῶν πεσσῶν πρὸς τὰ ἔσω βλέπε παρεμφερῆ διάταξιν εἰς τὸ Campanile τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Gaeta τὸ ὅποῖον χρονολογεῖται ἐκ τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Venturi III 507-9.

2 Ἀποκλείεται οἱ πεσσοὶ νὰ προέρχονται ἐκ παλαιοῦ

οἰκοδομήματος, διότι ρητῶς γίνεται λόγος ὅτι ἀνήκον εἰς κτίσματα τῶν Γενουηνσίων, ἐκ τοῦ νέου πύργου αὐτῶν (βλ. ὑποσ. 3 καὶ 6 σελ. 84), ὅθεν ὑπάρχει ἡ ἀνάμνησις τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ πύργου, ἐφ' ὅσον δὲ ἡ ἀνάμνησις ἦτο ζωηρὰ καὶ τυχόν οἱ πεσσοὶ ἦσαν παλαιότεροι, θὰ ἐγένετο ἀσφαλῶς λόγος, διότι θὰ προσεδίδετο μεγαλότερα ἔτι ἀξία εἰς αὐτούς, ἰδίως δὲ οἱ Βενετοὶ δὲν θὰ ἀφῆνον ἀσχολίαστον τὸ γεγονὸς αὐτό.

κατερχομένους κλάδους, οἵτινες τέμνουν τὰ κάτωθεν αὐτῶν φύλλα. Τὸ θέμα τοῦτο εἶναι ξένον πρὸς τὴν «τεχνικήν» τοῦ μαρμάρου, προσήκει δὲ μᾶλλον εἰς τὴν ζωγραφικὴν¹.

Ὁ κορμὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ κιονόκρανον μαρτυρεῖ τεχνίτην ἔχοντα μεγαλειότητα πεποίησιν εἰς τὸ σχέδιόν του, περισσοτέραν βεβαιότητα εἰς τὴν τεχνικὴν του κατάρτισιν καὶ ἀσφάλειαν εἰς τὴν ἰκανότητα τῆς συλλήψεως καὶ ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου του. Τὰ κενὰ δὲν τὸν φοβίζουν, σύρει μεγάλας γραμμὰς, τὰ δὲ διὰ τῆς ὑδρίας κοσμούμενα ἐπίπεδα δεικνύουν σχεδὸν μεγαλοπρέπειαν, ἐνῶ συγχρόνως ἔχει ἐπιτευχθῇ μεγαλύτερα ἐνότης εἰς τὸ σύνολον.

Ἡ τρίτη κατεύθυνσις, ἡ τοῦ ἐπιθήματος, διαφέρει οὐσιωδῶς τῶν δύο προηγουμένων. Μόνον τεχνίτης ἀπόλυτος κύριος καὶ βαθὺς γνώστης τῆς τέχνης του δύναται νὰ κατεσκευάσῃ τὰ φύλλα ταῦτα, ἀφοῦ προηγουμένως καλῶς ἐξετίμησε τὴν λειτουργίαν καὶ τὴν σημασίαν τοιούτου ἐπιστεγάσματος. Τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἴσως ὁμως προτιμότερον θὰ ἦτο νὰ λεχθῇ ὅτι εἶναι δημιουργήματα τέχνης, ἥτις ἔχει ἤδη μακροτέραν παράδοσιν.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε καθίσταται σαφές ὅτι διάφοροι καλλιτεχνικαὶ παραδόσεις ἐδημιούργησαν τὸ ἄνευ παραλλήλου ἔργον τοῦτο.

Προβαίνομεν νῦν εἰς τὴν καθ' ἕκαστον ἐξέτασιν. Ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν σταυρῶν τοῦ κορμοῦ πιστοποιοῦμεν ὅτι ἡ τοιαύτη μορφή τῶν σταυρῶν εἶναι ἀναμφισβητήτως μεταγενεστέρα τοῦ Ἡρακλείου, διότι ἀπὸ τῶν χρόνων αὐτοῦ ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ὁ σταυρὸς ἐπὶ τῆς σφαίρας εἰς τὸ ἰδιαίτερον σχῆμα, τὸ ὁποῖον ἐνταῦθα ἀπαντᾷ, δηλ. ὁ διχασμὸς τῆς βάσεως τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ διὰ μικρᾶς κεραίας ἔνωσης μετὰ τῆς σφαίρας. Τὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς δίδουν σαφὲς παράδειγμα τοῦ τοιούτου συνδέσμου σταυροῦ καὶ σφαίρας², εἰς παλαιότερα νομίσματα ἡ ἔνωσις αὕτη γίνεται ἀπ' εὐθείας ὥσάν νὰ ἐκφύεται ὁ σταυρὸς ἐκ τῆς σφαίρας· ἡ βάσις δὲν εἶναι διχασμένη, ἡ δὲ ἀνερχομένη κεραία εἶναι ἰσοπαχής³. Κατὰ ταῦτα ἐπειδὴ ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ συντελεῖται ἤδη ἐπὶ Ἡρακλείου τῷ 638, πρέπει νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι οἱ πεσσοὶ κατεσκευάσθησαν ἢ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου, πρᾶγμα ὁμως ἀπίθανον, διότι ἀπίθανος εἶναι ἡ τόσον ταχεῖα προσαρμογὴ τῆς τέχνης τῆς ἐπαρχίας πρὸς τὰ πρότυπα τῆς πρωτεύουσας, ἢ εἰς τοὺς μετὰ τὴν κατάληψιν ὑπὸ τῶν σταυροφόρων χρόνους, δηλ. μετὰ τὸ 1104⁴.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ σταυροῦ συνεχίζομεν ἀναλύοντες πρῶτον τὸ κιονόκρανον (εἰκ. 20) καὶ κατόπιν τὸν κορμόν. Περὶ τοῦ ἐπιθήματος θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ τέλος.

Τὸν ἄβακα κοσμεῖ, ὥς εἶδομεν διχασμένον ἀνθέμιον. Τὸ θέμα τοῦ ἀνθемίου γνωστότατον καὶ σύνηθες εἰς τὸ διάκοσμον τοῦ ἀρχαίου κόσμου διατηρεῖται καὶ εἰς

¹ Αἱ γωνίαι τῶν κιονοκράνων ἔχουν φαίνεται ἐπιγενομένης ἐπεξεργασθῇ, προφανῶς λόγῳ ἐπελθούσης φθορᾶς ἥτις δικαιολογεῖται ἐκ τῆς μεγάλης ἐξοχῆς, ἣν ἀρχικῶς εἶχον, ὡς τοῦτο φαίνεται π. χ. εἰς τὰς εἰκ. 8 καὶ 20. Ἐπίσης σαφὴ ὑπολείμματα τῆς ἀρχικῆς διακοσμώσεως εἰς τὰς γωνίας παρατηροῦμεν εἰς τὸν ἀνατολικὸν πεσσὸν (εἰκ. 10), ἐνταῦθα διακρίνονται αἱ ἄκραι δύο κεράτων ἀμαλθείας. Τέλος ἡ ἐπιτόπιος παρατήρησις οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς τοιαύτης μεταγενεστέρως ἐπεξεργασίας ἐπιτρέπει.

² W. Worth, Catalogue of the imperial byzantine

Coins in the Br. Museum, London 1908, I. Pl. XXIII, 14, 16.

³ W. Worth, ὡς ἄνω Pl. XXIII 20, 21, XXIX 14, 15. Περὶ τῆς μορφῆς τοῦ σταυροῦ βλ. M. Kalliga, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, 60-64.

⁴ Ἡ κατασκευὴ τοιούτων σταυρῶν κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς, δὲν εἶναι πιθανή, διότι παρ' ὅλην τὴν δυνατὴν ἐπιείκειαν καὶ ἀνοχὴν, ἣν οἱ κατακτηταὶ ἐπεδείκνυνον, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπετρέπετο ἡ τόσον ἐκδηλὸς χρησιμοποίησις τῶν χριστιανικῶν τούτων συμβόλων.

τούς μετὰ Χριστὸν χρόνους· παραλείποντες παραδείγματα τῶν χρόνων μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καθ' ἣν ἐποχὴν δηλ. διατηρεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὸ καθιερωμένον σχῆμα¹, κατερχόμεθα μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἡρακλείου. Ὡς μνημεῖον ἀσφαλοῦς καὶ βεβαίας χρονολογίας ἀναφέρομεν τὸ κιονοκράνον τὸ φέρον τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος τούτου τοῦ ἔτους 625 περίπου² (τόσον ἐνταῦθα ὅσον καὶ κατωτέρω θέλομεν χρησιμοποιοῦν μόνον ἐκεῖνα τὰ μνημεῖα, ἅτινα εἶναι μετὰ βεβαιότητος χρονολογημένα). Ἐνταῦθα τὸ ἄνωθεν τῶν κεράτων τῆς ἀμαλθείας εὗρισκόμενον ἀνθέμιον φέρει εἰς τὸ μέσον μίσχον σαφῶς χωριζόμενον ἀπὸ τῶν ἀνθέων, ὅστις φέρει εἰς τὴν κορυφὴν εἶδος μικροῦ ἀνθυλλίου· ἐκ τῆς τοιαύτης διατάξεως φαίνεται ἀμέσως ἢ ἀπομάκρυνσις τῆς ἀρχικῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθεμίου καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς μετατροπὴν τοῦ ὁργανικοῦ αὐτοῦ θέματος εἰς ἀνόργανον διάκοσμον. Προχωροῦμεν κατὰ μίαν βαθμίδα εἰς τὴν αὐτὴν τάσιν διὰ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Δαμασκοῦ τοῦ 715³. Τὸ αὐτὸ θέμα ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τεμένους τοῦ Βράχου⁴. Τὸ ἀνθέμιον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀφ' ἧς δηλ. ἔλαβεν μίαν μᾶλλον ἀνόργανον χροιάν, ἔχει ἐν ἑαυτῷ νέας δυνατότητας. Τὸ θέμα εἶναι διαδεδομένον τόσον εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὅσον καὶ τὴν Δύσιν, τὸ συναντῶμεν εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (969-76) ἐν Μαλακοπαίᾳ⁵ ὡς καὶ εἰς τὴν πλάκα τοῦ Ὑακίνθου ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως ἐν Νικαίᾳ (ἀσφαλῶς τοῦ 8^{ου} αἰῶνος)⁶· εἰς τὴν Δύσιν γνωρίζομεν ὀλίγα ἐλεφαντοστᾶ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος (ὁμᾶς τῆς Ada)⁷.

Ἀπὸ τοῦ 11^{ου} ὁμῶς αἰῶνος τὸ θέμα τοῦτο ὑπὸ τὴν νεωτέραν του μορφὴν ἐξαπλοῦται πολὺ εὐρύτερον, ἐνῶ δὲ πρότερον, ὡς εἰς τὰ προμνημονευθέντα παραδείγματα κοσμεῖ γωνίαν συνήθως (εὐνόητον λόγῳ τοῦ καταλλήλου σχήματος), νῦν

Εἰκ. 20. Ἀνατολικὸς πεσσός, δυτικὴ πλευρᾶ.

1 Π. χ. ἐν Ραβέννη, εἰς τὸν S. Michele in Affrisco, S. Vitale.

2 C. Watzinger u. K. Wulzinger, Damaskus, I, Berlin-Lpz. 1921, 94 κ.ε. (Th. Wiegand, Veröff. d. deutsch-türk. Denkmalschutzkommandos Heft 4), O. Wulff, Beschreibung d. Bildwerke d. chr. Epoche, Berlin 1909, Bd III, 58-9. R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin 1936, 202-4 N° 688.

3 K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture,

Oxford 1932, I Pl. 40 b, c, 44, c, ἀριστερὰ ἄνω, μετὰ τῶν κιόνων. Ch. Diehl, Peinture Byzantine, Paris 1933, Pl. XVIII 1, 2.

4 Creswell, ἐνθ' ἄνωτέρῳ πίναξ 9. c, 18. b.

5 H. Rott, Kleinasien. Denkmäler, Lpz. 1908, 285.

6 E. Weigand, D. L. Z, 48 (1927) 2600.

7 A. Goldschmidt, Die Elfenbeinskulpturen aus d. Zeit Karol. u. Sächs. Kaiser, Berlin 1914. Πίναξ XVI, N. 32, 3, 4. κείμενον σελ. 20.

σχηματίζει, σειράν, οὕτω δὲ ἀποκτᾶ νέαν ἀξίαν: τὸ δημιούργημα αὐτὸ εἶναι ἔργον ἰσλαμικῆς ἐπινοήσεως. Εἰς τὸ τέμενος τοῦ El-Hakîm (1003) (εἰκ. 21) εὐρίσκομεν τὸ θέμα πλειστάκις¹. Κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνα ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς δύσεως. Εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν (Καλαβρίαν)², ἀλλὰ καὶ ἀπώτερον ἀκόμη π.χ. εἰς τὴν Lyon, τόσον εἰς τὴν S' Martin-D'ainy τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ὅσον καὶ εἰς τὸν καθεδρικὸν

Εἰκ. 21. Λεπτομέρεια ἐκ τοῦ τεμένους τοῦ El-Hakîm.

ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου, τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος³. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι τὸ θέμα τοῦτο μεμονομένως μὲν ἔχει εὐρεῖαν καὶ ποικίλην διάδοσιν, ὑπὸ δὲ τὴν μορφὴν τῆς «σειρᾶς ἀνθεμίων» ὡς δηλ. τὴν συναντῶμεν εἰς τοὺς ὑπὸ ἐξέτασιν πεσσοὺς καθίσταται σύνηθες ἀπὸ τοῦ 11^{ου} κυρίως αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν.

Εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ κιονοκράνου παρατηροῦμεν δύο λεπτὰ καὶ εὐπετῇ φύλλα ἀκάνθου εἰς τὸ μέσον τῶν ὁποίων ὑπάρχει στροβιλίσκος. Τὸ θέμα αὐτὸ τῶν λεπτῶν ἀκάνθων ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον εἰς τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης⁴, ἀλλ' ἐκεῖ ἡ ὅλη διάταξις εἶναι πολὺ διάφορος τῆς παρούσης. Πρέπει νὰ κατέλθωμεν μέχρι τοῦ 9^{ου} αἰῶνος εἰς τάφους ἀφανῶν Ἀράβων τῆς Αἰγύπτου, ἵνα δυνηθῶμεν νὰ εὕρωμεν τὴν προσεχῆ βαθμίδα. Τὰ παραδείγματα ταῦτα,

ἀκριβῶς ἐπειδὴ προέρχονται ἐκ τῶν ἀφανῶν τούτων τάφων, δεικνύουν ἴσως καλλίτερον παντὸς ἄλλου τὴν καλλιτεχνικὴν διάθεσιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁵. Τὸ τρίτον στοιχεῖον παραβολῆς τὸ καὶ σπουδαιότερον καὶ συγγενέστερον πρὸς τὴν μορφὴν, ἣν ἐξετάζομεν, φέρει ἡμᾶς ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Πρόκειται περὶ τοῦ

1 S. Flury, Die Ornamente der Hakîm u. Aschar Moschee, Heidelberg 1912. Tf. XIX, XX, 1. Τὸ κατὰ πόσον τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει ἀπωλέσει τὴν ἀρχικὴν ἐννοιαν τοῦ ἀνθεμίου βλέπε καὶ εἰς ὑφάσματα ἰσλαμικῆς προελεύσεως ἐν O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1913, 173 τὸ κείμενον σελ. 113 ὅπου ἡ ἀπόδειξις περὶ τῆς προελεύσεως καὶ ἡ χρονολογία. Ἵνα καταστῇ φανερόν τὸ ποσὸν τὸ θέμα τοῦτο διατηρεῖται καὶ μετασχηματίζεται ἐλευθέρως, παραλέμω εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον εἰς τὰς ἀπεικονίσεις 241, 244 (δείγματα

χρονολογημένα περὶ τὸ 1000) 247. (12^{ου} αἰῶνος) 284 (ἀρχαὶ 13^{ου} αἰῶνος).

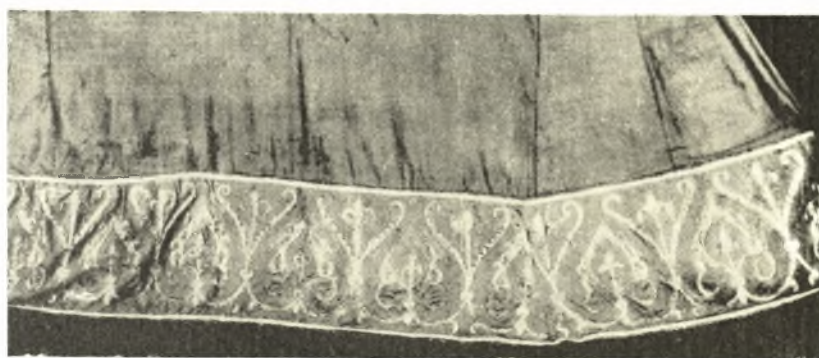
2 Τοῦ 12^{ου} αἰῶνος βλ. E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904, 485, 487.

3 C. Martin, L'art roman en France, l'architecture et la decoration, Paris 1910. LX, p. 13 (St. Martin) XXII (St. Jean).

4 M. Kalliga, Die Hagia Sophia v. Thessalonike, Würzburg 1935, 54.

5 J. Strzygowski ἐν Islam II (1911) 313 (χρονολ. 829).

κεντήματος τῆς παρυφῆς τοῦ χιτῶνος τοῦ κατασκευασθέντος διὰ τὸν Ῥογήρον τὸν 2^{ον} τῆς Σικελίας († 1154) (εἰκ. 22). Ὁ χιτὼν οὗτος διαφυλάσσεται σήμερον εἰς τὸ θησαυροφυλάκειον τῆς Βιέννης παρὰ τὸν περίφημον αὐτοκρατορικὸν σάκκον τὸν λεγό-

Εἰκ. 22. Σάκκος τοῦ Ρογήρου τοῦ 2^{ου}.

μενον ὅτι ἀνήκεν εἰς τὸν Καρολομάγνον. Τὰ δύο ἐργόχειρα εἶναι σύγχρονα, κατεσκευάσθησαν δὲ πιθανῶς εἰς τὸ γνωστὸν ἐργαστήριον τῆς Σικελίας ἐπὶ βυζαντινῶν ὑφασμάτων. Τὸ ἐργαστήριον φαίνεται ὅτι ἤρχισεν ἐργαζόμενον τῷ 1147· ὁθεν ὁ χιτὼν κατεσκευάσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1147 καὶ 1154¹. Τὸ θέμα λοιπὸν τοῦτο τῆς λεπτῆς διχασμένης ἀκάνθης ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ μέσον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ἄλλο θέμα θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὸν 11^{ον} αἰ. Εἶναι τὸ εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ἀκριβῶς σχηματιζόμενον τρίγωνον διὰ τῶν κατερχομένων κλάδων. Ἀπολύτως ὅμοιον θέμα εἰς παλαιότερους χρόνους δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνεύρω, θέμα ὅμως προσομοιάζον ἀρκούντως, κυρίως δὲ ἐκδηλοῦν τὸν αὐτὸν τρόπον καλλιτεχνικῆς ἐκδηλώσεως συναντῶ-

Εἰκ. 23. Τμήμα μωσαϊκῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ.

μεν εἰς παράδειγμα τῆς μεταλλοτεχνίας χρονολογούμενον εἰς τὸ ἔτος 1008². Ἐν μόνον παράδειγμα γνωρίζομεν, τὸ ὅποιον εἶναι σχεδὸν ὅμοιον, τὸ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ ἄνωθεν τῆς παραστάσεως τῆς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας (εἰκ. 23)³.

1 J. v. Schlosser, Die Schatzkammer des allerhöchsten Kaiserhauses in Wien, Wien 1918, Tf. XVII, 57-59.

2 G. Marçais, Manuel d'art Musulman, Paris 1926, I 278, ἕτερον προσομοιάζον ἀρκούντως τῷ θέματι, αὐτόθι σελ. 372, τελευταία γραμμὴ δεξιᾶ.

3 Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ψηφιδωτοῦ φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν διασωθείσαν παλαιότεραν διακόσμησιν τὴν γενο-

μένην περὶ τὸ ἔτος 700· ἀλλ' ὅμως δὲν εἶναι βέβαιον οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει νεωτέρα ἔκδοσις τῶν ψηφιδωτῶν τούτων, κατὰ πόσον τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν σημεῖον κατεσκευάσθη κατὰ τὸ 700 ἢ κατὰ τὴν μεγάλην ἐπισκευὴν τοῦ 1169, βλ. H. Stern, Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem ἐν Byzantion IX (1936) 106.

Τὰ εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον τοῦ κιονοκράνου εἰκονιζόμενα ὑπερκείμενα ἀλλήλων φύλλα διχασμένης ἀκάνθης, εἶναι θέμα συνηθέστατον εἰς τὴν ἰσλαμένην τέχνην, παρατηρεῖται συχνὰ ὑπὸ ποικίλας μορφᾶς εἰς τὴν τέχνην τῶν Ὀμαϊδῶν· εἰδικώτερον εἰς τὸ διακοσμηθὲν τῷ 690/1 τρουλλωτὸν τέμενος τοῦ Βράχου¹ καὶ τὸ μέγα τέμενος τῆς Δαμασκοῦ (715)². Θὰ παρυσύρετό τις εὐκόλως νὰ νομίση, ὅτι καὶ οἱ πεσσοὶ κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀλλὰ τὰ θέματα ταῦτα τῶν πεσσῶν ἀντεγράφησαν ἐκ τοιούτων προτύπων ἀλλ' εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ὡς καὶ τὰ θέματα τῶν ψηφιδωτῶν εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ, ἅτινα πιστῶς ἀντιγράφουσι τὰ προμνημονευθέντα ἢ παρεμφερῆ πρότυπα. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Βηθλεέμ ὑπῆρξαν τὰ ὑποδείγματα τῶν θεμάτων τῶν πεσσῶν καὶ ἐνταῦθα· κατωτέρω δὲ θέλομεν διαπιστώσει στενώτερον ἔτι δεσμὸν ψηφιδωτοῦ καὶ πεσσῶν³.

Δύο θέματα διὰ τὰ ὁποῖα δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξαχθῇ θετικὸν συμπέρασμα, λόγῳ τῆς γενικῆς χρήσεως καὶ τῆς μακρᾶς διατηρήσεώς των, εἶναι ἀφ' ἑνὸς τὸ εἰς τὴν βάσιν τοῦ κιονοκράνου εὐρισκόμενον ἀναλελυμένον κυμάτιον⁴ καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ στρόβιλος.

Ἐκ τῆς λεπτομεριακῆς αὐτῆς ἐξετάσεως τοῦ κιονοκράνου συνάγεται ὅτι πρόκειται περὶ ἔργων, ἅτινα δὲν δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἐνωρίτερον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἀσφαλῶς δὲ ἀνήκουν εἰς τὸν 12^{ον}.

Ἐξεταστέος νῦν ὁ κορμός:

Ἐν τῶν χαρακτηριστικωτέρων θεμάτων, σπουδαιότατον δὲ διὰ τὴν χρονολογίαν, διότι οὐδαμοῦ συναντᾶται πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, εἶναι ὁ εἰς σχῆμα Ζ μαϊάνδρος.

Τὸ μαιάνδρειδὲς τοῦτο θέμα εἶναι συγγενὲς πρὸς τὴν τεθλασμένην γραμμὴν τούτου δὲ συχνάκις γίνεται χρήσις εἰς τὴν ἰσλαμικὴν τέχνην⁵. Τὰ πρῶτα δείγματα τῆς τεθλασμένης γραμμῆς συναντῶμεν εἰς τὰ τέλη τοῦ 10^{ου} αἰῶνος⁶, ἀλλ' ἡ χρησιμοποίησίς του εἰς τὴν ὀριζόντιον, ὥστε νὰ σχηματίζῃ εἶδος μαιάνδρου συναντᾶται κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ὡς πρόδρομος δὲ τοῦ θέματος τούτου δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ θέμα τῆς διπλῆς τεμνομένης κυματοειδοῦς ταινίας (εἰκ. 24 α)⁷. Παραδείγματα χρησιμοποιούμενα, μάλιστα δὲ εἰς τὸν διάκοσμον γείσου, εἶναι γνωστὰ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἐκ τοῦ ἐν Καῖρῳ τεμένου *El-Azhar* (εἰκ. 24 β καὶ γ)⁸. Τὸ σημαντι-

1 Creswell ἐνθ' ἄνωτέρω.

2 Creswell ἐνθ' ἄνωτέρω. Φαίνεται ὅτι ἐκ τοιούτων ἢ παρεμφερῶν στοιχείων ὁρμώμενος ὁ H. Stern, ἐν *Byzantion* XI (1936) 113, Πίν. III, 8 χρονολογεῖ τοὺς πεσσοὺς εἰς τὸν 8^{ον} αἰῶνα. Τὸ ὅτι ἠθέλησε ν' ἀπομακρυνθῇ τῆς παλαιότερας χρονολογίας τοῦ Strzygowski (εἰς ὃν παραπέμπει δι' ἐσφαλμένης παραπομπῆς) σημαίνει μόνον μίαν καλὴν ἀρχήν.

3 W. Harvey, W. Lethaby, O. Dalton, H. A. Cruso and A. Headlam, *The church of the Nativity at Bethlhem*, London 1910 pl. 10 (*Byzant. Research Fund*).

4 Βλ. Ναὸν τῶν Ἀγ. Σεργίου καὶ Βάχχου (527-36) ἐν A. v. Millingen, *Byzant. Churches*, London 1912 pl. XII. Τὰ κτίσματα τῶν σταυροφόρων ἐν Ἱεροσολύμοις. N. P. Kondakov, *Archeologičeskoe Putešestvie po Sirii i Palestiny* (ἀρχαιολ. ταξιδίον εἰς Συρίαν καὶ Παλαι-

στίνην), St Petersburg 1904, 249 (εἰκ. 58) καὶ H. Vincent et F.-M. Abel, *Jerusalem*, Paris 1914, II pl. XXVII κείμενον 240 καὶ ἐπ. εἰκ. ἐν σελ. 273.

5 Βλ. τὴν σχετικὴν παρατήρησιν τοῦ J. Strzygowski, *Jhb. k. pr. Kunstsam.* 25 (1904) 265-6 εἰς τὴν μελέτην του περὶ *Mschatta*.

6 Π. χ. Πυξίς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἐν Λούβρῳ χρονολ. τὸ 966 ἀνάλογα εἰς τὸ Μουσεῖον Καῖρου, βλ. Strzygowski, ἐνθ' ἄνωτέρω.

7 Χρονολ. 1094 ἐκ τῆς *Gibla* τοῦ Βεζύρου *El-Afdal*, S. Flury, *Die Ornamente* . . . Πίν. XVI.

8 S. Flury, *Die Ornamente* . . . Πίν. XIV. Τὴν παραπομπὴν αὐτὴν ὀφείλω εἰς τὸν σεβαστὸν μου διδάσκαλον E. Weigand, ὃν καὶ εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ διὰ τὴν ἐνθάρρυνσίν του εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.

κώτερον ὅμως παράδειγμα, τὸ ὁποῖον εἶναι ὁμοιότατον πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα, συναντῶμεν εἰς τὸ ξύλινον «μιχραάμπ» τὸ εὗρισκόμενον νῦν εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Καΐρου¹ καὶ χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1154 (εἰκ. 24 δ). Οὕτω καὶ διὰ τοῦ θέματος τούτου κατερχόμεθα εἰς τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Καὶ μόνον εἰς τὰ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντα θέματα ἂν ἐστηριζόμεθα, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τοὺς πεσσοὺς μετ' ἀσφαλείας εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην δηλ., εἰς τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Μεταβαίνοντες εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κορμοῦ εἰς τὴν κυρίαν ὅψιν συναντῶμεν ἐπιφάνειαν διηρημένην εἰς τρεῖς καθέτους λωρίδας, ὧν ἡ μέση ὅπου τὰ μονογράμματα, εἶναι εὐρυτέρα τῶν ἄλλων δύο. Τὸ θέμα τοῦτο συναντᾶται εἰς τὰ κοιλώματα τῶν παραθύρων, τοῦ τεμένου τοῦ Βράχου τῶν Ἱεροσολύμων χρονολογούμενα περὶ τὸ 690-1², εἰργασμένα δὲ ἐπὶ μεταλλίνου ἐλάσματος. Τὸ θέμα δὲν γνωρίζω ἄλλοθεν, πάντως δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ συναχθῇ ὅτι καὶ οἱ πεσσοὶ εἶναι τυχὸν ἔργα τῆς 7^{ης} ἑκατονταετηρίδος, ἀπλῶς ὁ τεχνίτης, ὁ ὁποῖος ἐπεξεργάσθη τοὺς πεσσοὺς εἶδε τὰ θέματα αὐτὰ εἰς τὸ τέμενος τοῦ Βράχου τῶν Ἱεροσολύμων, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἐπεσκέφθη, καὶ προσεπάθησε νὰ τὰ μιμηθῇ εἰς τὸ μάρμαρον. Ἄλλως, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι οἱ πεσσοὶ κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἡ μορφὴ των θὰ ἦτο τελείως διάφορος· ἂν συγκριθῶσι πρὸς τὰ γλυπτὰ ἔργα τοῦ τεμένου³ τοῦ Βράχου, καθίσταται προφανὲς πόσον ἡ αἰσθησις τοῦ ὀργανικοῦ στοιχείου τοῦ φυλλώματος τῶν τελευταίων τούτων εἶναι πολὺ ἐντονωτέρα, ἢ διάταξις ἁρμονικωτέρα καὶ τὸ σχέδιον ἐλευθερώτερον.

Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ κορμοῦ λαμβάνομεν πρῶτον θέμα, τὸ ὁποῖον λόγῳ τῆς συχνῆς χρησιμοποίησώς του δὲν εἶναι ἴσως τόσον χαρακτηριστικόν, ἀλλ' εἶναι καὶ αὐτὸ προσφιλὲς κατὰ τὸν 11^{ον}, 12^{ον} καὶ 13^{ον} αἰῶνα· πρόκειται περὶ τοῦ θέματος τοῦ εἰς τὸ μέσον τῆς πλευρᾶς ταύτης εὗρισκομένου, δηλ. τοῦ ὑπὸ κλάδων περιβαλλομένου φύλλου ἀμπέλου⁴.

Τὸ τελευταῖον πρὸς ἐξέτασιν θέμα εἶναι τὸ τῆς ὑδρίας, κυρίως δὲ τῆς βάσεως ταύτης μετὰ τῶν οἰονεὶ ἐκ ταύτης ἐκφυομένων φύλλων· τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι κάπως ἰδιάζον, ἰδίως καθ' ὅσον ἡ βάσις μετατρέπεται εἰς φύλλωμα, μετουσιουμένης αὐτῆς τῆς

Εἰκ. 24.

1 Ἐν προαναφερθείσῃ (ὑποσ. 5 σ. 94) μελέτῃ τοῦ Strzygowski σελ. 329-30 τὸ «μιχραάμπ» τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ τεμένου τοῦ Saiyida Rukaiya (1154-60)· ἐνός ἁγίου ἐνταφιασμένου ἐν Δαμασκῷ, βλ. ἐπίσης E. Pauty, Catalogue général du musée Arabe du Caire (Les bois sculptés), Le Caire 1931 pl. LXXXI, LXXXIII, 67. Παρεμφερῆ θέματα μεταγενεστέρως ἐποχῆς εἰκ. 24 ε. Ἐκ k'p'm, ἐν Diez, Die Kunst d. islam. Völker, Bln 1915. 77, 14^{ον} αἰῶνος.

2 Creswell, ἐνθ' ἄν. π.χ. Πίν. 26. Τὸ θέμα τοῦτο προφανῶς ἔχει σασανιδικὴν ἐπίδρασιν, βλ. ἀνάλογον διάκοσμον εἰς τὰς πύλας τοῦ ἀνακτόρου ἐν Hatra ἐπὶ Χοσρόου τοῦ 2^{ου} Herzfeld, Am Tor Asiens, Berlin 1920 XLI.

3 Αὐτόθι πίναξ 4 c, d.

4 Διὰ μὲν τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν προσφεύγομεν καὶ πάλιν εἰς τὸ τέμενος τοῦ βράχου π.χ. Creswell ἐνθ' ἄνωτέρῳ πίναξ 31, α. Τὸ θέμα συναντᾶται ἐπὶ θφάσματος τοῦ τέλους τοῦ 11^{ου} αἰῶνος εὗρισκομένου εἰς τὸ Victoria and Albert Museum, προερχομένου δὲ ἐξ Αἰγύπτου, βλ. ἄρθρον J. Strzykowski ἐν Islam II (1911) 305 (Ornamente altarabischer Grabsteine in Kairo). Ἐκ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος γνωρίζομεν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ προαναφερθέντος αὐτοκρατορικοῦ σάκκου τῆς Βιέννης, βλ. Schlosser ἐνθ' ἄνωτέρῳ ὑπόσημ. 19 σελ. 58. Τέλος, τοῦ 13^{ου} αἰῶνος βλ. Falke ἐνθ' ἄνωτέρῳ ὑπόσημ. 13, εἰκ. 284.

βάσεως εἰς φύλλωμα, δηλ. τὸ ἀνόργανον στοιχεῖον λαμβάνει ὀργανικὴν ὑφήν, τὰ δὲ ὄρια ὀργανικοῦ καὶ ἀνοργάνου συγχέονται· τὸ τοιοῦτον, ἰδίωμα κυρίως ἰσλαμικόν, σημαίνει ἀπομάκρυνσιν τῶν προτύπων τῶν πλησιεστέρων πρὸς τὴν «φυσικὴν» (φυσιοκρατικὴν) ἀπόδοσιν, καθ' ἣν ἡ ὑδρία θὰ ἔδει νὰ περιβάλλεται διὰ τοῦ φυλλώματος. Τῆς τοιαύτης μορφῆς ὑπάρχουν πολλὰ γνωστὰ παραδείγματα¹, ὥστε καθίσταται περιττὴ ἡ ἀπαρίθμησις των. Τὸ θέμα τοῦτο ἐγένετο ὑποκείμενον μελέτης καὶ συγκρίσεως μετ' ἄλλων μνημείων παλαιότερων, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἦτο γενικῶς παραδεδεγμένον ὅτι οἱ πεσσοὶ ἀνήκουν εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα καὶ ἀπετέλουν τρόπον τινὰ τὰ δείγματα, τὰ ὅποια ἐμιμήθησαν κατόπιν οἱ νεώτεροι. Ἡ Margarete v. Berchen ἀναλύουσα τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τέμενους

Εἰκ. 25. Τμήμα μωσαϊκῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ.

τοῦ Βράχου², ἅτινα ὡς ἤδη ἐλέχθη εἶναι χρονολογημένα εἰς τὸ 690-1, παραβάλλει ἐν ψηφιδωτὸν (αὐτόθι πιν. 16, β) πρὸς τὸ θέμα τοῦτο: παρὰ τὰς ἐκ πρώτης ὄψεως ὁμοιότητας, ὑπάρχει μία οὐσιώδης διαφορὰ, ὅτι δηλ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δὲν πρόκειται περὶ δοχείου καθωρισμένου τινὸς σχήματος, διὰ τὸ ὅποιον θὰ ἀνέμενέ τις βάσιν, ἀλλὰ πρόκειται περὶ μιᾶς ἔτι παραλλαγῆς τῶν ἀπείρων σχημάτων τῶν βάσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκπηδοῦν οἱ κλάδοι, οἵτινες κοσμοῦν τὸ τέμενος τοῦτο, καὶ δεύτερον, ὅπερ καὶ σπουδαιότερον, οὐδα-

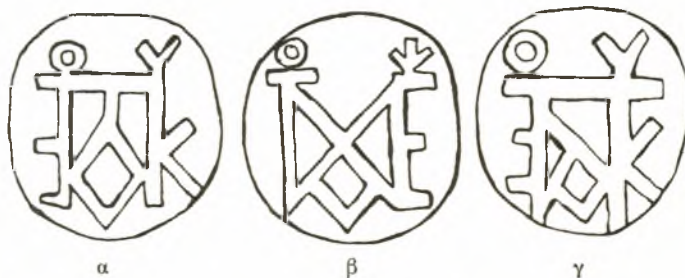
μοῦ ὑπάρχει τὸ ἀκαθόριστον τοῦτο στοιχεῖον μεταξὺ ὀργανικοῦ καὶ ἀνοργάνου, περὶ τοῦ ὁποίου ὠμιλήσαμεν ἀνωτέρω. Τὸ δοχεῖον περιβάλλεται διὰ κλάδων, δὲν ὑπάρχει ἡ ἔννοια τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ δοχείου εἰς φύλλωμα καὶ τὸ ἕτερον παράδειγμα ὅπερ ἀναφέρεται αὐτόθι ἐκ Rusafa δὲν πείθει· καὶ ἐνταῦθα οἱ κλάδοι χωρίζονται σαφῶς ἀπὸ τοῦ δοχείου δὲν μετασχηματίζονται, ἐκτὸς δὲ τούτου εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου εὐρίσκεται, πρόκειται περὶ λύσεως ὑπαγορευθείσης μᾶλλον ἐκ τῆς ἀνάγκης καὶ ἐκτελεσθείσης εἰς ἀσυγκρίτως μικροτέραν κλίμακα. Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸ παράδειγμα τῶν σταυρῶν ἰσχύει τὸ λεχθὲν ἤδη ὅτι δηλ. καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας εἶναι σαφὴ τὰ ὄρια ὀργανικοῦ καὶ ἀνοργάνου.

Τὸ θέμα τοῦτο ὑπὸ τὴν ἀπαράλλακτον ταύτην μορφήν συναντᾶται, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ἅπαξ μόνον: εἰς τὸν ναὸν τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ (εἰκ. 25). Ἐκεῖ ἐνῶ τὸ δοχεῖον ἀπαραιτήτως ὀφείλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ βάσεως τραπεζοειδοῦς, αὕτη μετασχηματιζομένη εἰς φύλλον ἀναπτύσσεται πρὸς τὰ πλάγια. Πλὴν τῆς λαβῆς τὸ δοχεῖον τοῦτο εἶναι ὁμοιότατον πρὸς τὸ τῶν πεσσῶν, καὶ τὰ φύλλα ἔχουν τὴν αὐτὴν διάταξιν. Τὸ πότε κατεσκευάσθησαν τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα, γνωρίζομεν ἀκριβῶς ἐκ τῆς διγλώσσου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς ἐπιγραφῆς: κατεσκευάσθησαν ἐπὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ τῷ 1169 «ἐτελειώθη τὸ ἔργον»³.

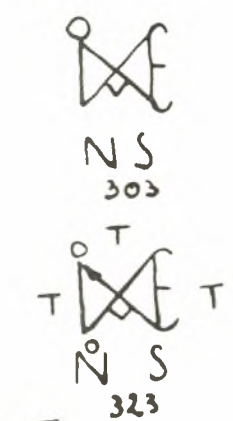
¹ Π. χ. εἰς τὴν ἑδρὰν τοῦ Μαξιμιανοῦ ἐν Ῥαβέννῃ.
² Creswell ἐνθ' ἄν. σ. 202, ἀναφερομένη εἰς τὸν πιν. 16β.

³ Βλ. Harvey κ. λ. ἐνθ' ἀνωτέρω ὑπόσημ. 23 Πίν. 11

Οὕτω ἡ σκέψις ὅτι τὸ ἐν τῶν μονογραμμάτων ἐπὶ τῶν πεσσῶν θὰ ἡδύνατο ν' ἀναλυθῇ εἰς Μανουήλ (εἰκ. 26 β) ἔχει πολλὰ ὑπὲρ αὐτῆς, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον συναντᾶται τὸ ὄνομα Μανουήλ ὁμοίωτατον ἐπὶ νομισμάτων (εἰκ. 27)¹· φαίνεται μάλιστα πιθανώτερον ὅτι θὰ ἔδει νὰ ἀναγνωσθῇ «τοῦ Μανουήλ», λόγῳ τοῦ Τ εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰ κεραίαν, ἴσως δὲ πρόκειται περὶ ἐπιγραφῆς² περιλαμβανούσης καὶ τὰ τέσσαρα μονογράμματα. Ὅτι ὁ χαρακτήρ τῶν μονογραμμάτων τούτων ἀντιπροσωπεύει παλαιότερον τύπον εἶναι γνωστόν· κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμῆνῃ τις μᾶλλον σταυροειδὲς μονογράμμα, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ὑπάρχουν καὶ μονογράμματα τοιαύτης μορφῆς κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους³, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐπάνοδος εἰς παλαιότερα πρότυπα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς «ἀναγεννήσεως» τῶν Κομνηνῶν, δηλ. εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ προσοχὴ τῶν ἀνθρώπων στρέφεται πρὸς τὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖον μιμεῖται, οὐδὲν τὸ παράδοξον ἔχει.

Εἰκ. 26. Τὰ μονογράμματα ἐπὶ τῶν πεσσῶν.

Εἰκ. 27. Τὰ ἐπὶ νομισμάτων μονογράμματα τοῦ ὀνόματος Μανουήλ κατὰ Gardthausen.

Δὲν τολμῶ νὰ προτείνω ἀνάλυσιν τῶν ἄλλων μονογραμμάτων, πάντως ὅμως τὴν πρότασιν τῶν Keil - Strzygowski⁴ περὶ «Πατέκου» (Παταΐκου) καὶ πρὸ πάντων «Ἀντιοχείου» εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶ.

Κατὰ ταῦτα καταλήγομεν ὁπωσδήποτε εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ πεσσοὶ οὗτοι, εἴτε φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Μανουήλ εἴτε ὄχι, κατεσκευάσθησαν πάντως περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι κατεσκευάσθησαν ἐπὶ Μανουήλ ὁμιλοῦν μόνον τὰ μονογράμματα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάλυσις τῶν καθ' ἕνασιν θεμάτων ἔφερεν ἡμᾶς εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἐποχὴν, δηλ. τὸ μέσον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, περὶ τὰ ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ· εἰς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἔρχονται καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Θὰ ἐξηρχόμην πολὺ τῶν ὁρίων τῆς παρούσης, ἂν ἤθελον λεπτομερῶς ἀφηγηθῇ τὰ τῶν σχέσεων Μανουήλ καὶ σταυροφόρων καὶ εἰδικώτερων τῶν Γενονησιῶν, παραπέμπω δὲ πρὸς τοῦτο εἰς τὸν Chalandon⁵, Vasiliev⁶ καὶ Vincent - Abel⁷, ὅπου ἐν ἐκτάσει ἀναγράφονται αὗται. Θέλω μόνον σημεῖα τινα νὰ ὑπενθυμίσω διὰ νὰ καταστῇ φανερόν πόσον στενὴ ἦτο ἡ σχέσις Μανουήλ καὶ σταυροφόρων.

τὸν διάκοσμον παρὰ τὴν Σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπίσης A. A. Vasiliev Histoire... II, 69. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ψηφιδωτοῦ κατεσκευάσθη πάντως κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ 1169, βλ. Stern ἐνθ' ἄνωτέρῳ.

1 V. Gardthausen, Das alte Monogramm, Leipzig, 1924 εἰς τοὺς πίνακας ἀριθ. 303 καὶ 323. Περὶ τῆς δυνατότητος τῆς ὑπάρξεως δύο λέξεων εἰς ἓν μονόγραμμα βλ. V. Gardthausen, Zur Lösung griech.-byz. Monogramme ἐν Byz. - neugr. Jahrb. 8 (1931) 238.

2 Ἐπιγραφὴ διὰ μονογραμμάτων ὑπάρχει π. χ. τοῦ Ὑακίνθου ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως ἐν Νικαίᾳ, βλ. E. Weigand, Zur Monogramminschrift der Theotokos-

Kirche von Nicaea, Byzantion VI (1931) 411 καὶ ἔξ.

3 Ὁ κ. Κ. Κωνσταντόπουλος, ὅστις εὐγενέστατα καὶ λίαν φιλοφρόνως προσεφέρθη νὰ με βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν μονογραμμάτων τούτων, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ὀνόματος Μανουήλ (προτιμᾷ Ματθαῖος, μετ' ἀμφιβολίας ὅμως).

4 Oriens Christianus ἐνθ' ἄνωτέρῳ.

5 Fer. Chalandon, Jean II Cammène et Manuel I Comnène, Paris 1912.

6 A. A. Vasiliev, Histoire...

7 PP. H. Vincent et F.-M. Abel, Bethléem, Paris 1914, 158 καὶ ἔξ.

Ἐνῶ κατ' ἀρχὰς αἱ σχέσεις Μανουήλ καὶ σταυροφόρων ἦσαν μᾶλλον ὀξεῖαι, ἀπὸ τοῦ 1158 συσφίγγονται ὁλονέν, ἴσως ὅχι διὰ παντός, διὰ μίαν δὲ περίοδον 15-20 ἐτῶν παραμένουν θερμότεραι· οὕτω τῷ 1158 ὑπανδρεύεται ἡ ἀνεψιὰ τοῦ Μανουήλ μετὰ τοῦ Βωδουΐνου τοῦ 3^{ου}· Βυζαντινὸς στρατὸς ἀποκαθιστᾷ τὰ διασαλευθέντα σύνορα τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀντιοχείας. Ὁ Ῥαϊμόνδος, ἄλλοτε πολέμιος, ζητεῖ συγγνώμην καὶ δοκιάζεται ὑποταγὴν τὸ Πάσχα τοῦ 1159 εἰσέρχεται ὁ Μανουήλ ἔφιππος εἰς Ἀντιόχειαν· τοὺς χαλινούς τοῦ ἵππου του κρατεῖ ὁ Renaud de Châtillon· ἀκολουθεῖ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἱεροσολύμων. Τῷ 1161 ὁ Μανουήλ ὑπανδρεύεται εἰς δεύτερον γάμιον τὴν Μαρίαν κόρην τοῦ Ῥαϊμόνδου. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν δημιουργεῖται κινήσεις τῶν ἰταλικῶν πόλεων ὅπως ὁ Μανουήλ στεφθῇ αὐτοκράτωρ ἐν Ῥώμῃ, πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα. Ἐτοιμάζεται ἔνωσις ἐκκλησιῶν, θὰ ἀνεγνωρίζετο ὁ Πάπας Ἀλέξανδρος 3^{ος} (1159-81), ὡς γράφει ὁ ἴδιος ὁ Μανουήλ πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Λουδοβίκον τὸν 7^{ον} (1161), συγκαλεῖται μάλιστα σύνοδος τῷ 1166 ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Ὁ βασιλεὺς τῶν Ἱεροσολύμων Ἀμώρις ὑπανδρεύεται τὴν ἀνεψιὰν τοῦ Μανουήλ Μαρίαν Κομνηνὴν τῷ 1167 ἐν Τύρῳ. Ἀκολουθεῖ συμφωνία διὰ τὴν κατάληψιν τῆς Αἰγύπτου καὶ κοινὴ ἐκστρατεία· «στόλον δὲ νεῶν πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν ἐπὶ Αἰγύπτου ἔστειλεν ὁ Μανουήλ», ὡς πληροφορεῖ ἡμᾶς ὁ Κίναμμος¹. Τῷ 1177 ναυλοχοῦν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Πτολεμαῖδα 70 ἑλληνικὰ πλοῖα μετὰ τῶν βοθητικῶν τῶν ἐπὶ πολλοὺς μῆνας, λόγῳ συνεννοήσεων μετὰ τοῦ ἀναποφασίστου κόμιτος τῆς Φλάνδρας. Γνωρίζομεν ἐπίσης ὅτι ὁ Μανουήλ ὑπῆρξε γενναιόδωρος παντοῦ καὶ πάντοτε, ὡς ὁμολογεῖ ὁ Γουλιέλμος τοῦ Τύρου². Πληρώνει λύτρα εἰς τοὺς μουσουλμάνους διὰ τὸν Ἑρρῖκον τῆς Καμπανίας· κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα κατὰ τῶν βορειοῖταλικῶν πόλεων, αὐταὶ ζητοῦν βοήθειαν ἀπὸ τὸν Μανουήλ, ὅστις καὶ ἐπισκευάζει τὰ τείχη τῶν Μεδιολάνων· τῆς στροφῆς ταύτης πρὸς τὸ Βυζάντιον ἡγοῦνται κυρίως ἡ Γένουα, ἡ Πίζα καὶ ἡ Ἑνετία, φοβούμεναι τὸν κίνδυνον ἐκ Γερμανίας. Κατὰ τὴν μάχην τοῦ Legnano, τὴν 29 Μαΐου 1176 ἐπέρχεται πλήρης καταστροφή τοῦ Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα καὶ θριαμβεύουν αἱ βορειοῖταλικάι πόλεις καὶ ὁ σύμμαχος τῶν Μανουήλ³. Ἀπροόπτως ὅμως ὁ Μανουήλ συλλαμβάνει πάντας τοὺς Ἑνετοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ κατάσχει τὰς περιουσίας των. Ἐκτοτε φαίνονται αἱ σχέσεις Ἑνετίας καὶ Βυζαντίου ὀλιγώτερον στεναί, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου γνωρίζομεν νέας συμβάσεις μετὰ τῶν Γενουησίων⁴. Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω καὶ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τῆς περιόδου ταύτης τὰς σχέσεις σταυροφόρων καὶ εἰδικώτερον τῶν Γενουησίων μετὰ τοῦ Μανουήλ, τὴν γενναιодωρίαν τοῦ Μανουήλ, τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Βηθλεέμ, τὴν σημασίαν τῆς Πτολεμαῖδος, τὰ ὅσα περὶ τῆς τέχνης τῶν πεσσῶν καὶ τῶν μονογραφημάτων εἴπομεν, μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα, νομίζω, νὰ εἴπωμεν ὅτι οἱ πεσσοὶ κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν περίοδον μεταξὺ 1158-80. Ἄς ληφθῇ τέλος καὶ τοῦτο ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ πρᾶξις τῆς θριαμβευτικῆς μεταφορᾶς τῶν πεσσῶν εἰς Βενετίαν δὲν θὰ ἐσήμαινε μόνον τὴν καταστροφὴν τῶν Γενουησίων, ἀλλὰ ἴσως νὰ ἐθεωρεῖτο καὶ νίκη κατὰ τοῦ Βυζαντίου, μετὰ τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εὗρισκετο εἰς ἐχθρικὰς μᾶλλον σχέσεις.

¹ Κίναμμος (ἐν Βόννῃ), 300.

² Vincent - Abel, ἐνθ' ἀνωτέρω σελ. 167.

³ Vasiliev, ἐνθ' ἀνωτέρω σελ. 67.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω ὑποσ. 5 σελ. 79.

Οἱ Γενουήγιοι εἰδικώτερον εἶχον συμφέρον νὰ ἐπιδεικνύουν εἰς τὰς πύλας των τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος: τὸ τοιοῦτον θὰ ἀντεπεκρίνετο πρὸς ἐπίσημον τρόπον τινὰ ἀναγνώρισιν των ὑπὸ τοῦ Κράτους, οὕτω δὲ θὰ διηκολύνετο ἀσφαλῶς τὸ ἐμπόριόν των. Εἶναι γνωσταὶ αἱ συμβάσεις Μανουήλ καὶ Γενουησίων. Τί τὸ ἄτοπον ἂν χαραχθῇ τὸ ὄνομα ἐκείνου, ὃν ἀνεγνώριζον ὡς κύριόν των, ὑπὸ τῶν λίζγων του (ὑποτελῶν) εἰς τὰς πύλας των; Πᾶσαι ἄλλως τε αἱ Ἱταλικαὶ πόλεις καὶ οἱ ἡγεμόνες τῶν σταυροφόρων ἀνεγνώριζον τὴν ὑποτελείαν ταύτην, ἐκδηλουμένην εἰς σειρὰν ὅλην διαφόρων πράξεων των. Ἐκ τῆς περιόδου ἑνὸς καὶ μόνου αἰῶνος διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν δεκατέσσαρες γραπτὰ μαρτυρία τοῦ εἴδους τούτου¹.

Ἀλλὰ τώρα ἂς ἔλθωμεν ἐπὶ τέλους εἰς τὸ ἐπίθημα, τοῦ ὁποίου ἡ μορφὴ διαφέρει οὐσιωδῶς καὶ τοῦ κιονοκράνου καὶ τοῦ κορμοῦ. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ Strzygowski λέγει σχετικῶς πρὸς τοῦτο: «τοῦ ὁποίου (τοῦ κιονοκράνου) τὸ ἐπίθημα δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχικὴν ἐργασίαν... Οἱ δύο πεσσοὶ ἀνέκουν μόνον κατὰ τὸ ἐπιστεγάζον αὐτοῦς μέρος δηλ. τὸ ἐπίθημα εἰς τὴν τέχνην τῆς Βενετίας²». Εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ ἀνθέμιον τοῦτο εἶναι ἔργον Ἱταλῶν ἀνάλογα ἀνθέμια ὑπάρχουν πλεῖστα καὶ εἰς αὐτὸν ἔτι τὸν γειτονικὸν Ἀγ. Μάρκον. Δύο δυνατότητες ὑπάρχουν: ἢ τὸ ἐπίθημα μετελαξεύθη ἀφ' ἧς ἦλθεν εἰς Βενετίαν ἢ κατεσκευάσθη ἐν Πτολεμαΐδι. Τὸ πρῶτον φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανον, τοῦναντίον ἡ ἄποψις ὅτι κατεσκευάσθη εἰς τὴν Πτολεμαΐδα εἶναι κατ' ἀρχὴν πιθανώτερον, τοσοῦτω δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον ἀνάλογα ὑπάρχουν καὶ εἰς Ἱεροσόλυμα. Εἴτε ὅμως κατεσκευάσθη ἀργότερον εἴτε συγχρόνως πρὸς τὸ ὑπόλοιπον ἔργον, τίθεται τὸ ἐρώτημα, ποῖος κατεσκεύασε τοὺς πεσσούς τούτους καὶ εἰς ποίαν τέχνην ἀνήκουν;

Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν καθ' ἕκαστον θεμάτων εἶδομεν ὅτι τὰ περισσότερα προέρχονται ἐκ τῆς ἰσλαμικῆς τέχνης, ἀφ' ἑτέρου τὰ μονογράμματα δηλοῦν βυζαντινὴν παράδοσιν ἐπὶ πλέον ἐπιστοποιήθη ἡ ὑπαρξίς διαφόρων (τοῦλάχιστον δύο) καλλιτεχνικῶν κατευθύνσεων, μιᾶς τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς ἄλλης τοῦ κιονοκράνου (ἴσως δὲ καὶ τρίτης τοῦ ἐπιθήματος, ἂν τοῦτο κατεσκευάσθη ἐν Πτολεμαΐδι). Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ πεσσοὶ κατεσκευάσθησαν διὰ τὴν πύλην τῶν Γενουησίων, διὰ τῆς γενναιοδωρίας τοῦ Μανουήλ τέλος δὲ ὅτι οὐδὲν παράλληλον ἐσώθη μέχρις ἡμῶν, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἔργον νόθον, διότι νόθοι ἦσαν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Πτολεμαΐδος, νόθον καὶ τὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν αὐτό.

Κατόπιν τούτου, ποῖος (ἴσως ἦσαν καὶ περισσότεροι) κατεσκεύασε τὰ ἔργα ταῦτα ἂν ἦτο δηλ. σταυροφόρος ἢ Ἕλλην, Σύρος ἢ Σαρακηνὸς ἢ καὶ μιγᾶς τις, στερεῖται πραγματικῶς ἐνδιαφέροντος, διότι εἰς οὐδένα ζυθμὸν οὐδεμιᾶς τέχνης ἀνήκουν. Εἶναι ἀνθὴ μιᾶς παραδόξου κοινωνίας, ἥτις ἦνθησε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Συρίαν, εἰκόνα δὲ τοῦ ἐκεῖ βίου δίδει λαμπροτάτην ὁ Rey³, ἣν παραθέτω ἐν ἐπιμέτρῳ*.

ΜΑΡΙΝΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

¹ Dölger, Regesten - II (ἀναφέρω παραδείγματα καὶ ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξίου). Βλ. N 1081, 1192, 1196, 1203, 1215, 1223, 1243, 1348, 1354, 1364, 1365, 1498, 1499, 1578.

² Strz., Oriens Christianus 2 (1902) 428.

³ E. Rey, Études sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre, Paris 1871, 9 - 12.

* ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Il se passa quelque chose d'analogue en Syrie où l'on voit les princes et les chevaliers Francs échanger fréquemment leurs pesantes armures contre le costume sarrasin et marcher à la tête de leurs troupes vêtues de longues robes et leurs casques recouverts, Keffichs, ce qui devait être un jour l'origine de lambrequin héraldique, cédant ainsi aux nécessités du climat brûlant sous lequel ils se trouvaient transplantés. La cour d'un prince européen établie en Orient devait présenter alors un singulier mélange de mœurs syriennes et occidentales.

Comme en Sicile, les artistes syriens et grecs décoraient les édifices élevés par les croisés et nous savons qu'il régnait un grand luxe d'ornementation à l'intérieur de certains châteaux. Vilbrand d'Oldenbourg, dans la relation de son pèlerinage en Terre Sainte parle avec admiration des pavages en mosaïques exécutés au Palais des Ibelins de Beyrouth, par les ouvriers orientaux (Laurent, *Peregrinatores medii ævi quatuor*, pag. 167). Il cite notamment une salle lambrissée de marbre, et au milieu de laquelle on voyait un dragon jetant de l'eau, par ses naseaux, dans une piscine dont le fond était formé par une mosaïque représentant des fleurs aux couleurs éclatantes.

Les monuments religieux (M. de Vogüé, *les Églises de Terre Sainte*, p. 396 et suiv.) construits alors en Syrie par les Francs appartiennent tous à l'école romane qui, à cette époque élevait en France les Églises de Cluny, de Vézelay, de la Charité-sur-Loire, etc., mais transportée en Orient, tout en conservant son caractère primitif,

elle fit sous l'influence byzantine surtout quant à l'ornementation de fréquents emprunts à l'antiquité et à l'art arabe.

Les historiens arabes—reconnaissent—la bonne entente entre les populations chrétiennes et musulmanes.

Enfin une dernière preuve nous reste de cette harmonie habilement ménagée entre les indigènes et les nouveaux venus, la création d'une monnaie spéciale et pour ainsi dire internationale pour servir les intérêts unis des deux peuples et la fusion de leurs affaires. Ces monnaies frappées au même titre que les dinars sarrasins portaient d'un côté une croix avec devises en caractères arabes et de l'autre le monogramme du prince qui les avait fait frapper.

Ce fut vers le milieu du XIIe siècle que les établissements chrétiens de Terre Sainte furent les plus prospères. Le passage suivant de Foucher de Chartres nous trace un tableau des plus intéressants de l'esprit qui animait alors les colonies franques.

«Considérez et réfléchissez en vous-mêmes de quelle manière en notre temps Dieu a transformé l'Occident en Orient. Nous qui avons été des Occidentaux, celui qui était Romain ou Franc, est devenu ici un Galliléen ou un habitant de Palestine; celui qui habitait Reims ou Chartres se voit citoyen de Tyr ou d'Antioche. Nous avons déjà oublié les lieux de notre naissance, déjà ils sont inconnus à plusieurs d'entre nous et du moins ils n'entendent plus parler; tels d'entre nous possèdent déjà en ce pays des maisons et des serviteurs qui leurs appartiennent comme par droit héréditaire; tel autre a épousé une

F. Montemezzano. 'Η θριαμβευτική μεταφορά τῶν πεσσών. (Palazzo Ducale). Ο. Böhm, 496.

femme qui n'est pas compatriote, une Syrienne, une Arménienne ou même une Sarrasine, qui a reçu la Grâce du baptême; tel autre a chez lui ou son gendre ou sa bru, son beau-fils, celui-ci est entouré de ses neveux, ou même de ses petits-neveux; l'un cultive les vignes, l'autre des champs; ils parlent diverses langues et sont déjà parvenus tous à s'entendre. Les idiomes les plus différents sont maintenant communs à l'une et à l'autre nation, et la confiance rapproche les races les plus éloignées. Il a été écrit en effet: Le Lion et le

Bœuf mangent au même râtelier. Celui qui est étranger est maintenant indigène, le pèlerin est devenu habitant; de jour en jour nos parents et nos proches nous viennent rejoindre ici».

(Τὸ ἀνωτέρω ἀναφερόμενον ἀπόσπασμα εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Βωδοῦίνου τοῦ 2^{ου}, τελευταίου Λατίνου Αὐτοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως· ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1217 καὶ ἀπέθανε περὶ τὸ 1273, υἱὸς τοῦ Pierre de Courtenay καὶ Yolande de Hainaut ἀδελφῆς τοῦ Βωδοῦίνου τοῦ 1^{ου} (1171-1206).

M. K.

ΕΚ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΥΠΟ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ

Α'. ΑΡΧΑΪΚΟΝ ΑΝΘΕΜΙΟΝ ΕΚ ΧΙΟΥ. Τὸ ἐν εἰκόνι 1 ἀπεικονιζόμενον ἀνθέμιον παρέτηρησα ἐπὶ ὑπερθύρου παλαιᾶς οἰκίας εἰς τὴν συνοικίαν Καλοπλύτης τῆς πόλεως Χίου κατὰ τὸ 1936· ἀποτεχισθὲν ἀπόκειται ἤδη τοῦτο ἐν τῷ Μουσείῳ Χίου (πρβ. ΑΑ 53, 1938 σ. 579).

Ἀποτελεῖται ἐξ ἐπιτοπίου πώρου λίθου καὶ εἶναι ἀποκεκρουμένον κατὰ τὸ κατώτατον αὐτοῦ τμήμα· ἀποτετριμμένη εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἢ ἐπιφάνεια τῶν ἐλίκων καὶ κατ' ὀλίγον ἢ τῶν κατωτέρων φύλλων¹. Ἔχει ὕψος 40,5 ἐκ., πλ. 35,5 ἐκ. καὶ πάχ. 10,5 ἐκ.², τὸ ἀκραῖον περίγραμμα τῶν φύλλων εἶναι ἀνάγλυφον εἰς βάθος 4 ἐκ. ἐπὶ τοῦ πάχους τῆς στήλης κατὰ τεχνικὴν συνήθη εἰς τοὺς ἀρχαῖκους χρόνους· πρβ. καὶ στήλην τῆς Τροάδος καὶ τὰς Σαμιακάς, περὶ ὧν κατωτέρω. Εἶναι προφανές, ὅτι τὸ ἀνθέμιον ἡμῶν ἀπετέλει ἐπίστεψιν ἐπιτυμβίου στήλης, οὕτω δὲ ἀποκτῶμεν ἐκ Χίου τὸ πρῶτον δεῖγμα μνημείων Ἰωνικῆς καταγωγῆς· ἀντιστρόφως ἄφθονον εἶναι τὸ ἐκ Σάμου ὕλικόν· βλ. Δ. Εὐαγγελίδου, Ἐπιτύμβιοι στήλαι τῆς Σάμου ἐν ΑΕ, 1924 σ. 63 κέ. καὶ E. Buschor, Altsamische

¹ Ἐκατέρωθεν τοῦ σημείου ἐπαφῆς τῶν δύο ἐλίκων ὑπάρχει ἀνάγλυφος κατόπιν ἀποξέσεως μέρους τῶν ἐλίκων ὁ ἀριθμὸς [1]8-50, προφανῶς ἡ χρονολογία τῆς ἀνευρέσεως καὶ χρησιμοποίησεως τοῦ ἀνθемίου ὡς ὑπερθύρας διακοσμήσεως· ὡς ἐπληροφορήθη ἐν τὴν περιοχὴν συχνάκις ἀνευρίσκονται τυχαίως ὑπὸ ἰδιωτῶν

Arch. Anz., 53 τάφοι.

² Ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους πρὸς τὸ πάχος 3: 1 περὶπου εἶναι ἡ συνήθης καὶ εἰς τὰς παλαιότερας παρίνας Σαμιακάς στήλας. Athen. Mitt. (58), 1933 σ. 23 βλ. καὶ Arch. Anz. 1938 σ. 587.